

**SALNAMELERE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN SON
DÖNEMLERİNDE BİLECİK**

Zerrin İLTER

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Lisansüstü Yönetmeliği Uyarınca
Tarih Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

Danışman: Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU

Ağustos-2007

**SALNAMELERE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN SON
DÖNEMLERİNDE BİLECİK**

Zerrin İLTER

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Lisansüstü Yönetmeliği Uyarınca
Tarih Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

Danışman: Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU

Ağustos-2007

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma, Jürimiz tarafından Tarih Anabilim Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Üye:.....

Üye:.....

Üye:.....

Üye:.....

Üye:.....

Tezle ilgili yasa ve yönetmeliklerin öngördüğü teknik ve bilimsel koşulları yerine
getirmiş ve aday, Yüksek Lisans (Bilim Uzmanlığı) yeterlik derecesi almaya hak
kazanmıştır.

ONAY

.../.../2007

Prof. Dr. Münevver YILANCI

Enstitü Müdürü

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ
SALNAMELERE GÖRE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON
DÖNEMLERİNDE BİLECİK

ZerrinİLTER
Tarih Anabilim Dalı

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
AĞUSTOS-2007
Danışman: Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU

Bu çalışmanın amacı; Salnamelere göre Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Bilecik'in sosyo-ekonomik durumunu aydınlatmaktır.

Osmanlı Tarihinin en önemli alanlarından biri Osmanlı şehirlerinin sosyal tarihidir. Şehirlerinin sosyal tarihi ülke ve devletlerin sosyal gelişimini, gelir durumunu demografik yapısını ortaya koyan önemli bir göstergedir.

Osmanlı Devleti'nin işleyişini ve sosyal yapısını anlayabilmek için Osmanlı şehirlerinin sosyo-ekonomik yapıları incelenmelidir. Şehir araştırmacılarının en önemli kaynakları şüphesiz araştırma yapılan devre ait kronikler, resmi ve özel kaynaklardır. Dolayısıyla bu kaynakların araştırmacılarla iyice tetkik edilmesi gerekmektedir.

Anadolu şehirlerinin yapıları, tipleri birbirlerine benzer özellikleri taşıdıkları, yapılmış çalışma ve araştırmalardan anlaşılmaktadır. Tipik bir Anadolu şehri olan Bilecik, Anadolu'nun bilinen uygarlıklarından Osmanlı'ya ve günümüze uzanan yolda birçok olaya ve döneme tanıklık etmiştir.

ABSTRACT

ACCORDING TO ANNUALS BİLECİK'S CONDITION AT THE LAST PERIOD OF OTTOMAN STATE

İLTER,ZERRİN

Master Thesis ,2007
The History of The Near Age

Advisor: Ali SARIKOYUNCU, Professor

The aim of this study is to bring out the social and economical situation of Bilecik according to annuals at the last period of Ottoman State.

One of the most important field of Ottoman history is the social history of Ottoman cities. Social history of Ottoman cities is an important indicator of country and states which shows their social development income status and demographic conditions.

To understand the management and social structure of the Ottoman State, the socio-economic structure of those cities should be analyzed. Undoubtedly, the most valuable source of city researchers is written source and special sources which belongs to recorded time. So that, these sources should be analyzed by the researchers carefully.

Those searches give idea to us about the structure of the Anatolian cities, buildings and similarly of them. A typical Anatolian city, Bilecik witnessed very events from known civilization of Anatolia to Ottoman and until nowadays.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
TABLOLAR.....	vi
EKLER LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
KONU İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM

OSMANLILI'NIN KLASİK DÖNEMİNDE BİLECİK

1.1. Bilecik Âyanlık.....	6
---------------------------	---

II. BÖLÜM

TANZİMAT ÖNCESİ VE TANZİMAT DÖNEMİNDE BİLECİK

2.1.Tanzimat'a Kadar Bilecik.....	9
2.2. Tanzimat Döneminde Bilecik.....	14
2.3. Ertuğrul Sancağı'nın Kuruluşuna Kadar Bilecik.....	18

III. BÖLÜM

ERTUĞRUL SANCAĞI'NIN KURULMASI

3.1. Sancağın Oluşturulma Nedenleri	20
3.1.1. Ertuğrul Sancağı Hakkında Genel Bilgiler.....	20

3.1.2. II. Abdülhamid'in Ertuğrul Sancağı'na Yönelik Politikası.....	25
3.2. İdarî Değişiklikler.....	26
3.2.1. Bilecik Kazası.....	26
3.2.1.1. Sancağın Merkezi: Bilecik.....	28
3.2.1.2. Küplü Nahiyesi.....	31
3.2.1.3. Lefke Nahiyesi.....	33
3.2.1.4. Gölpazarı Nahiyesi.....	34
3.2.1.5. Pazarcık Nahiyesi.....	35
3.2.1.6. Yarhisar Nahiyesi.....	37
3.2.2. Söğüt Kazası.....	38
3.2.2.1. Kazanın Merkezi: Söğüt.....	39
3.2.2.2. Bozöyük Nahiyesi.....	41
3.2.2.3. İnönü Nahiyesi.....	43
3.2.2.4. Mihalgazi Nahiyesi.....	44
3.2.3. İnegöl Kazası.....	44
3.2.3.1. Kazanın Merkezi: İnegöl.	46
3.2.3.2. Domaniç Nahiyesi.....	48
3.2.3.3. Yenice Nahiyesi.....	49
3.2.4. Yenişehir Kazası.....	50
3.2.4.1. Kazanın Merkezi: Yenişehir	51
3.2.4.2. İznik Nahiyesi.....	54

IV. BÖLÜM

ERTUĞRUL SANCAĞI'NDA SOSYAL VE İKTİSADÎ HAYAT

4.1. Ziraat.....	57
4.2. Hayvancılık.....	67
4.3. Sanayi.....	70

4.4. Eğitim.....	74
4.5. Madencilik.....	88
4.6. Ormancılık.....	89
4.7.Ertuğrul Sancağı'nın Diğer Özellikleri.....	91
4.7.1. Göçmen İskânları.....	91
4.7.2.Ertuğrul Sancağı'nın Kaymakam ve Mutasarrıfları.....	97
4.7.2.1. İsmail Hakkı Alpsar.....	97
4.7.2.2. Mehmet Ziyaeddin.....	97
4.7.2.3. Osman Paşa.....	97
4.7.2.4. Mehmet Fevzi.....	98
4.7.2.5. Ahmet Hilmi Kurtbay.....	98
4.7.2.6. İsmail Hakkı.....	98
4.7.2.7. Ahmed Gaalib.....	99
4.7.2.8. Hatipzade Ahmed Efendi.....	99
4.7.2.9. İsmail Hakkı Behiç Bayıç.....	100
4.7.2.10. Mehmed Rauf Demirtaş.....	100
4.7.2.11. Müfti-zade Mehmed Salih Güngör.....	100
4.7.2.12. İsmail Adil Güven.....	101
4.7.3. Ertuğrul Sancağı'nın Belediye Dairesi.....	101
4.7.4. Söğüt Şenlikleri.....	103
SONUÇ.....	106
KAYNAKÇA.....	107
EKLER.....	112

TABLÖLAR LİSTESİ

TABLO-1: 1837 Yılı Bilecik Kazası ve Çevresinin Temettu Vergisi Hasılatı.....	13
TABLO-2: 1887 Ertuğrul Sancağı'nın İdari Taksimatı.....	22
TABLO -3: 1880 Yılı Ertuğrul Sancağı'nın Genel Nüfusu.....	23-24
TABLO-4: XX. Yüzyılın Başlarında Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan Kazaların Nüfusu.....	24
TABLO-5: XX. Yüzyılın Başlarında Ertuğrul Sancağı'nın Mufassal Nüfusu.....	24
TABLO-6: XX. Yüzyılın Başlarında Ertuğrul Sancağı'nın Dinsel Yapısı.....	25
TABLO-7: 1882 Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan Kazaların Nahiyelerin Mevcut Topraklarının Durumu ve Kullanıldığı Alanlar.....	58
TABLO-8: 1908 Yılında Ertuğrul Sancağı'nın Mevcut Topraklarının Durumu.....	59
TABLO-9: Ertuğrul Sancağı'nın İpek Kozası 1880 Yılı Hasılat ve Öşür Verileri.....	60
TABLO-10: 1880 Yılı Ertuğrul Sancağı'nda Pamuktan Alınan Öşür.....	61
TABLO-11: İznik Nahiyesi'nde Yıllık Olarak Üretilen Ürünlerin Çeşidi ve Üretim Miktarı.....	64
TABLO-12: İznik Nahiyesi'nde Yıllık Üretilen Ürünlerden İhtiyaç Fazlası Olarak Satılanların Miktarı ve Çeşidi.....	65
TABLO-13: İnegöl Kazası'nda Yıllık Olarak Üretilen Ürünlerin Çeşidi ve Üretim Miktarı.....	66
TABLO-14: İnegöl Kazası'nda Yıllık Üretilen Ürünlerden İhtiyaç Fazlası Olarak Satılanların Miktarı ve Çeşidi.....	66
TABLO-15: Ertuğrul Sancağı'nın Kuruluşundan Önce Bölgede Yetiştirilen Hayvan Sayısı Kaza ve Nahiyelere Göre Dağılımı.....	68
TABLO-16: 1890 Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Tespit Edilen Koyun Sayısı.....	69
TABLO-17: 1905 Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan Hayvan Sayısı,Toplamı ve Devletin Bu Hayvanlardan Aldığı Vergi İstatistiği.....	69
TABLO-18: Ertuğrul Sancağı'nın Kurulması Esnasında Bilecik ve Kendisine Bağlanacak Kazalarda Bulunan Harir Fabrikaları.....	72

TABLO-19: Ertuğrul Sancağı'nın 1906 Yılında Tahmin Olunan Geliri.....	73
TABLO-20: Ertuğrul Sancağı'nın 1906 Yılında Tahmin Olunan Giderleri.....	74
TABLO-21: 1880 Yılında Bilecik ve Mülhakatında Bulunan Medrese ve Kütüphaneler.....	76
TABLO-22: 1886 Yılında Hüdavendigâr Vilayeti'nde Bulunan Medreseler.....	77-78
TABLO-23: 1908 Yılında Yenişehir'de Bulunan Tekke Dergah ve Zaviyeler.....	79
TABLO-24: 1891 Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan Ortaokullar.....	83-84
TABLO-25: 1908 Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan İlkokulların	84
TABLO-26: 1908 Yılında Bilecik'te 1 Ortaokulda Sınıflara Göre Öğrenci Dağılımı.....	85
TABLO-27: 1908 Yılında Lefke Nahiyesi'de Bir Ortaokulda Sınıflara Göre Öğrenci Dağılımı.....	85
TABLO-28: 1908 Yılında İnegöl Kazası'nda Bir Ortaokulda Sınıflara Göre Öğrenci Dağılımı.....	86
TABLO-29: 1908 Yılında Yenişehir Kazası'nda Bir Ortaokulda Sınıflara Göre Öğrenci Dağılımı.....	86
TABLO-30: 1908 Yılında Söğüt Kazası'nda Bir Ortaokulda Sınıflara Göre Öğrenci Dağılımı.....	86
TABLO-31: 1908 Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan İdadi Okullar ve Öğrenci Sayıları	88
TABLO-32: 1887 Yılında Bilecik Köylerinde İskân Edilen Göçmenler.....	92
TABLO-33: 1887 Yılında Söğüt Köylerinde İskân Edilen Göçmenler	93
TABLO-34: 1887 Yılında İnegöl Mahallelerinde İskân Edilen Göçmenler	93
TABLO-35: 1887 Yılında İnegöl Köylerinde İskân Edilen Göçmenler.....	93-94
TABLO-36: 1887 Yılında Yenişehir Kazası'nda İskân Edilen Göçmenler.....	94
TABLO-37: 1887 Yılında İznik Nahiyesi'nde İskân Edilen Göçmenler.....	95
TABLO-38: 1887 Yılında Pazarcık Nahiyesi'nde İskân Edilen Göçmenler	95
TABLO-39: 1887 Yılında İnönü Nahiyesi'nde İskân Edilen Göçmenler.....	96

EKLER LİSTESİ

EK-1: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hattı Hümayun (HH), 1351/52770.

EK-2: BOA, HH 1386/54995.

EK-3: BOA, A.MKT 25/58.

EK-4: BOA, A.MKT 154/50.

EK-5: BOA, A.MKT. DV 196/8.

EK-6: BOA, A.MKT. MHM, 231/79.

EK-7: BOA, A.AMD 29/4.

EK-8: BOA, A.AMD 69/66.

EK-9: BOA, Cevdet Evkaf 507/25611.

EK-10: BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO), A.MKT. MHM, 490/58.

EK-11: BOA, A.MKT 150/88.

EK-12: BOA, BEO Sadaret Evrakı A.MKT. MHM 493/61.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geen Eser
a.g.m.	: Adı Geen Makale
A.AMD	: Amedi Kalemli Belgeleri
A.MKT.DV	: Mektubi Kalemli Deavi Belgeleri
AMKT.MHM.	:Amedi Kalemli Mektubi Mühimme Belgeleri
BEO	:Babıali Evrak Odası
bkz.	: Bakınız
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
HH	: Hattı Hümayun
İA	: İslam Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

ÖNSÖZ

İstanbul ile Eskişehir arasında kilit noktalardan birinde yer alan Bilecik, tarih boyunca önemli bir yerleşim birimi olmuştur. Türk Milletinin Tarih sürecinde kurduğu devletler içinde en uzun ömürlüsü olan Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yer olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bilecik Osmanlı'nın kuruluşunda ev sahipliği yaptığı gibi Kurtuluş Savaşı'nda da gösterdiği hizmetlerden dolayı ayrı bir öneme sahiptir.

Bilecik Trakya ve Marmara bölgelerini İç, Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgeleriyle Ön Asya'ya bağlayan İstanbul-Bağdat demiryolu kenarında kurulmuştur. Osman Gazi'nin fethettiği ilk önemli kale olması ve Şeyh Edebalı Türbesi'nin burada bulunması, şehre olan ilgiyi artırmıştır.

Bölgenin en önemli ipek endüstrisi merkezlerinden biri Bilecik'ti. Şehirde çok sayıda ipekçilik tesisi ve ipek kadife üreten fabrika bulunuyordu. Osmanlı'nın yeni yerler fethetmesi ve sınırlarının genişlemesi nedeniyle Bilecik kuruluştaki önemini kaybetse de II. Abdülhamid Bilecik'e özel bir ilgi göstermiştir.

Beni böyle önemli bir konuda çalışmaya yönelten ve çalışmam sırasında benden yardımlarını esirgemeyen Danışmanım Sayın Prof.Dr. Ali SARIKOYUNCU'ya, Tarih Bölümü öğretim üyelerine ve Bilecik Belediye Başkanı Selim YAĞCI'ya yardımları için teşekkür ederim. Maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme, Serkan HOŞGELDİ'ye, Derya IŞIK'a, Esra ve İbrahim DEVECİ'ye, Nilüfer BAKAN'a ve Serhat BAHADIR'a göstermiş oldukları ilgiden dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

KONU İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

“Tanzimat’tan Cumhuriyete Bilecik’in Sosyo-Ekonomik Durumu” üzerine olarak yazılmış yeterli sayıda eser bulunmamaktadır. Yapılan bu araştırma ile bu konuya ışık tutulmaya çalışılmıştır. İncelemede yararlanılan kaynaklar üç başlık altında toplanabilir.

- 1- Arşiv Belgeleri
- 2- Yerli ve Yabancı Araştırma ve Kaynak Kitaplar
- 3- Makaleler

1. ARŞİV BELGELERİ

Araştırmada ana kaynaklar olan Atatürk Araştırmaları Merkezi Arşivindeki Salnameler ve Başbakanlık Devlet Arşivi’nin Osmanlı Arşivi Bölümünde orijinal Osmanlıca belgeler kullanılmıştır. Bu kaynaklar dönemin gelişmelerine ve olaylarına ışık tutması açısından çok önemli bir yere sahiptir.

Salnameler ait oldukları vilayetin yönetim, ekonomik yapı, eğitim, nüfus, coğrafya ve tarih bilgilerini kimi zaman özet, kimi zaman da ayrıntıya inerek veren tarih vesikalarıdır¹. Ele aldığımız Hüdavendigâr Salnamelerinde vilayete bağlı Ertuğrul Sancağı’nın kaza ve nahiyeleri hakkında teferruatlı bilgiler mevcuttur. Araştırmamızda, hicri 1287, 1301, 1302, 1303, 1306, 1307 ve 1324 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Ertuğrul Sancağı Salnameleri ana kaynak olarak ele alınmıştır. Araştırmamızda yoğun olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgelerinden Sadaret Mektubi Kalemî Belgeleri (A.MKT.), Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Belgeleri (A.MKT. MHM), Sadaret Mektubi Kalemî Deâvi Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT. DV), Sadaret Âmedi Kalemî Belgeleri (A.AMD) ve Hatt-ı Hümayun Tasnifi Belgeleri (HH.) kullanılmıştır.

¹ Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK., Ankara, 1991, s.293

2. YERLİ VE YABANCI ARAŞTIRMA VE KAYNAK KİTAPLAR

Başta Said Öztürk'ün Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik kitabı olmak üzere, Fahri Dalsar'ın Türk Sanayi Tarihinde Bursa'da İpekçilik, Safa Öcal'ın Devlet Kuran Kahramanlar, Musa Çadırcı'nın Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal Ekonomik Yapıları, Fahri Belen'in XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, Vecdet Sakaoğlu'nun Osmanlı Eğitim Tarihi, Hamza Eroğlu Türk Devrim Tarihi, Ahmet Refik'in Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967–1200), Donald Quartaert'ın Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Ali Çankaya'nın Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler adlı çalışmalarıyla araştırmamız desteklenmiştir.

3. MAKALELER

Araştırmada Feridun Emecen'in “Bilecik” ve “Hüdavendigâr”, Reşat Genç'in “1572 Tarihli Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Bilecik ve Çevresi”, Safa Öcal'ın “Ertuğrul Gazi Türbesi Haziresinde Yatanlar”, Musa Çadırcı'nın “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840–1864)” , Fahamettin Başar'ın “Ertuğrul Gazi'nin Yaşadığı Dönemde Anadolu'nun Siyasi Durumu”, Tahsin Paşa'nın “II. Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları”, M.Baha Tannan'ın “Ertuğrul Gazi Camii ve Türbesi” ve “Edebali Zaviyesi”, M.Akif Erdoğan “Ertuğrul Gazi'nin Bilecik'teki Vakıfları” adlı makalelerinden araştırmamızın ilgili bölümlerinde yararlanılmıştır.

YÖNTEM

Bu araştırmada temel kaynaklar arşiv belgeleri olmuştur. Bu belgeler Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri, Sadaret Mektubi Kalemî Belgeleri, Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Belgeleri, Sadaret Mektubi Kalemî Deâvi Yazışmalarına Ait Belgeler, Sadaret Âmedi Kalemî Belgeleri, Hatt-ı Hümayun Tasnifi Belgeleri oluşturmuştur. Makaleler ile konu desteklenmiştir.

Konumuza ait olan kitaplar ve inceleme eserlerinin az olması araştırmada bize kaynak aısından zorluklar ıkarmıştır.

ARAşTIRMA SONULARI

Bu araştırmada elde edilen bulgular dört bölümde işlenmiştir:

Birinci bölümde, Osmanlı Devleti'nin Klasik Döneminde Bilecik, Bilecik'te Âyanlık ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesi ve Tanzimat Döneminde Bilecik ve Ertuğrul Sancağı'nın kuruluşuna kadar Bilecik ele alınmıştır.

Üüncü bölümde, Ertuğrul Sancağı'nın Oluşturulma Nedenleri ve İdarî Değişiklikler ele alınmış olup bu konuyla ilgili olarak Sancağın Bilecik, Sögüt, İznik ve Yenişehir kazaları gibi alt başlıklarla ve bu kazaların nahiyeleri de ayrı ayrı ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde, Ertuğrul Sancağı'nda Ziraat, Hayvancılık, Sanayi, Eğitim, Madencilik, Ormancılık ve Ertuğrul Sancağı'nın Diğer Özellikleri ele alınmıştır.

TARTIŐMA, YARGI VE ÖNERİLER

Osmanlı'nın kuruluşuna ev sahipliği yapmış olan bu kent zamanla önemini yitirmiştir, günümüzde sadece Söğüt Şenlikleri ile hatırlanır olmuştur. Bu hatırlayış da yeterli derecede değildir.

Bilecik tarihi öneme sahip kentlerimizden biridir, Bilecik ile ilgili daha fazla araştırma ve incelemeler yapılmalıdır.

Bu çalışma ile Bilecik, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e her yönüyle ve farklı bir bakış açısıyla incelenmiştir.

GİRİŞ

İlk çağlardan beri stratejik konumu itibarıyla Anadolu'daki devletlerarasında sürekli el değiştirmiş olan Bilecik, sınırlarının ve çevresinin tayin edilmesi hayli zor bir bölgedir. Zamana ve şartlara göre Bilecik'in idarî sınırları daraltılıp genişletilmiştir. Osmanlı Beyliği'nin Bilecik'i ele geçirinceye kadar ki süreçte stratejik konumu dışında pek de önemi olmayan bu kasaba, bundan sonra siyasî bir önem de kazanarak beyliğin merkezi konumuna gelmiştir. Beyliğin kısa bir süre içinde, Bizans devleti aleyhine genişlemesi ve yayılması önemini daha da artırmıştır; fakat önce başkentin Bursa'ya taşınması ardından Edirne'ye nakledilmesi Bilecik'in siyasî önemini tedricen azaltmıştır.

1302 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'ne göre Bilecik kazası; kuzeyinde Yenişehir, doğusunda Söğüt, batısında İnegöl kazaları, güneyinde Domaniç ve Bozüyük nahiyeleri ile çevrilidir. Kasabanın bir kısmı iki tepenin üzerine yerleşmiş bir şekilde; diğer kısmı da iki tepe arasında, vadi ve kayalık bir mahalde bulunur². Bundan dolayı evler ve diğer yapılar bir bakışta görülemez. Geniş ve düzgün mezraları ve tarlaları az olduğundan ziraat çok fazla gelişmiş değildir³.

Kazadan Söğüt'e kadar uzanan Telâl-i Sağîre vadisi garip manzaraları ve ilginç yerleri kendisinde barındırmaktadır. Vadide, çeşitli büyüklüklerde küçük tepeler yer alır. Ayrıca burası baştan aşağı çam ve fıstık ağaçları; bağ, bahçe ve mezarlarla kaplıdır.

Bununla birlikte kazanın aşağı yukarı dört bir tarafı taşlıktır. Bağdın ve Vezirhanı isimli kıraç dağlarında, kendiliğinden yetişen zeytin ağaçları vardır. Ahu Dağı da kazanın etrafında bulunan diğer önemli bir dağdır. Yine güney tarafından kuzeye doğru akan nehirlerin iki tarafı bağ ve bahçeliktir⁴.

² Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 18. Defa, Bursa, 1307, s.170.

³ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 12. Defa, Bursa, 1302, s.417-418.

⁴ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 12. Defa, Bursa, 1302, s.418-419.

Kazanın batı tarafında ise Gölcük, diğer adıyla Dülgeroğlu Dağı⁵, güneybatı tarafında Keşiş Dağı (Olimpos), güney tarafında Domaniç Dağları uzanmaktadır. Keşiş Dağı'ndan akan çeşitli suların birleşmesinden oluşan Göksu nehri, kazanın batı ve kuzey taraflarını dolaşarak İzmit Sancağı topraklarına girer⁶.

Öte yandan her ne kadar Bilecik coğrafî yönden önemli bir konumda ise de kasabanın dağlık ve taşlık olması, ziraata elverişli yerlerin mebzul miktarda bulunmayışı gelişmesini ve büyümesini engellemiştir. Nitekim kasabanın XVI. yüzyıldaki nüfusu 700 civarındaydı ve bunun da onda birini Hıristiyanlar oluşturuyordu.

Bilecik; Osmanlı idaresinde, Eskişehir ve civarını da içine alan ve ilk Osmanlı sancaklarından olan Sultanönü Sancağı'nın bir kazası durumundaydı ve XVI. Yüzyılda buraya kırk dokuz köy ile yirmi mezra bağlıydı. Yine XVI. yüzyıl başlarında Kadı (Câmi-i Cedîd), Emîr, Dere, Pazar, Hisar ve Börkçüler adında altı Müslüman mahalle ile bir gayr-i müslim cemaat mahallesinden meydana gelen küçük bir kasabaydı⁷. 1572 tarihli tahrir defterine göre zikrolunan mahallelere Hacı Şucâ ve Cami-i Şerif-i Orhan Gazi Mahalleleri ilave olunmuştur. Yine aynı tarihli tahrir kayıtlarına göre 13 dükkânın var olduğu ve 3.500–4000 civarında bir nüfusun yaşadığı belirtilmektedir⁸.

Tanzimat'ın ilanından sonra yeniden değişiklikler yapıldı. Kütahya'da oturan Anadolu Eyaleti valilerinin artık Bursa'da ikamet etmeleriyle 1850'de Hüdavendigâr eyaleti teşkil olundu. Bilecik bu tarihten sonra Hüdavendigâr eyaletine bağlı bir sancak durumuna getirildi⁹.

⁵ *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 11. Defa*, Bursa, 1301, s.314.

⁶ Şemseddin Sami, *Kamusü'l-Âlâm*, C. 2, İstanbul 1316, s. 833.

⁷ Feridun Emecen, "Bilecik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 6, İstanbul,1988, s. 154–56.

⁸ Bununla birlikte Bilecik kasabasının merkezi bulunduğu nahiyede 55 köy, 49 mezra, 18 çiftlik, 8 değirmen 5 yaylak, bir de kışlak bulunmaktadır. Reşat Genç, "1572 Tarihli Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Bilecik ve Çevresi", *II. Osmanlı Sempozyumu*, Söğüt 1985, s. 27–37.

⁹ Feridun Emecen, "Hüdavendigâr", *TDVİA*, C.18, İstanbul, 1988, s.285–86.

Tanzimat ile başlayan reformlar ve merkezileşme, diğer taraftan imparatorluğun toprak kayıpları, devletin kuruluş dönemini ve kurucularını tekrar gün yüzüne çıkardı. Sultan Abdülmecid ile başlayan bu yeniden hatırlama dönemi Sultan II. Abdülhamid ile zirveye çıkmıştır. Nitekim saltanatının ilk yıllarında genç padişah, Bilecik sancak merkezi olmak üzere Ertuğrul Sancağı'nı teşkil eylemiştir. Ertuğrul Sancağı (Bilecik Sancağı) ihdas edilirken Hüdavendigâr vilayetine bağlı Bursa Sancağı'nın birtakım kazaları bu yeni sancağa bağlanmıştır. Böylelikle Ertuğrul Sancağı Bilecik kazası merkez olmak üzere İnegöl, Söğüt, Yenişehir kazalarını kapsayan dört kazadan müteşekkil bir sancak konumuna getirilmiştir¹⁰. İleride ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere yukarıda adı geçen kazalara pek çok nahiye de idarî olarak bağlanmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra herhangi bir idarî değişikliğe maruz kalmayan Ertuğrul Sancağı, 1918 senesinde Hüdavendigâr Vilayetinden ayrılmıştır¹¹. Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra yine bu isimle vilayet oldu ise de kısa bir süre sonra vilayet adı Bilecik'e çevrildi. Kendisine bağlı olan bazı kazalar da komşu vilayetlerin sınırlarına dâhil edildi.

¹⁰ *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, Bursa 1303, s.255; Şemseddin Sami, *Kamusü'l-Âlâm*, C.3, İstanbul, 1308, s.2027–2028.

¹¹ Feridun Emecen, "Hüdavendigâr", *TDVİA*, C.18, İstanbul, 1988, s.285–86.

I.BÖLÜM

OSMANLI'NIN KLASİK DÖNEMİNDE BİLECİK

Bilecik, tarih itibariyle Tunç çağına kadar iner. Yörede tunç üretiminin yapıldığına dair bir takım arkeolojik kalıntılar elde edilmiştir. İlkçağlarda Frig, Lidya, Pers hâkimiyetinde kalan yöre, Bithynia Krallığı'nın Roma İmparatorluğu'na katılması üzerine Romalıların idaresi altına girdi¹². XIII. yüzyılda Bilecik ve yöresi, Türkmenlerin akın sahasını teşkil eden Selçuklular ile Bizanslılar arasında bir sınır ve uç bölgesi durumundaydı¹³.

Kayı boyuna mensup Ertuğrul Gazi'nin ataları Anadolu'nun ilk fethi sırasında Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan'ın emirlerinin maiyetinde olarak Anadolu'ya yapılan gaza ve fütuhat hareketlerine katılmışlardı¹⁴.

Ertuğrul Gazi'nin Anadolu'da Selçuklu sultanına yaptığı hizmetlerden ötürü Alaaddin Keykubat, kendisine Ankara yakınlarındaki Karacadağ ve çevresini verdi. Ertuğrul Gazi Karacadağ'da bir müddet kaldıktan sonra Bizans sınırındaki kasaba ve köylere akınlar düzenledi¹⁵. Daha sonra Alaaddin Keykubat Söğüt, Domaniç ve Ermeni Beli'ni uç bölgesi olarak Ertuğrul Gazi'ye verdi.

Ertuğrul Gazi, Söğüt ve Domaniç çevresine yerleştikten sonra Bizans sınır boylarında bulunan diğer uç beyleriyle birlikte mücadeleyi sürdürdüğü gibi, komşu Rum beyleriyle (tekfurlarıyla) de dostluk kurmaya çalıştı. Onun ölümünden sonra 1281

¹² Özler Gün, "Bilecik in Tarihi", *1967 Bilecik İl Yıllığı*, s.28.

¹³ Mehmed Akif Erdoğan, "Ertuğrul Gazi'nin Bilecik'teki Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, C.21, İstanbul, 1990, s.109.

¹⁴ Fahamettin Başar, "Ertuğrul Gazi", *TDVİA*, C.11, İstanbul, 1988, s.314–15.

¹⁵ Fahamettin Başar, "Ertuğrul Gazi'nin Yaşadığı Dönemde Anadolu'nun Siyasi Durumu", *X. Osmanlı Sempozyumu*, Söğüt 1996, s.15–26.

yılından itibaren beyliğin başına geçen Osman Gazi¹⁶ de Bizans sınırlarına akınlar düzenleyerek babasının siyasetini takip etti ve 1299 yılında Bilecik'i, ardından Yarhisar'ı ve İnegöl'ü fethederek¹⁷ beyliğini ilan etti. 1301'de Yenişehir'i alarak beyliğin merkezini buraya taşıdı. Osman Gazi, devlet işlerinde ve dinî konularda; kendisini eğitim ve öğretim faaliyetlerine adanmış bir âlim olan Şeyh Edebali'ye danıştı. Şeyh Edebali'nin öğrencilerinden Dursun Fakih, Osmanlı devrinin ilk kadısı ve şairlerindedir. Ona nisbet edilen tek eser olarak tanınan “Gazavatname”, edebi özelliğinden ziyade dini mahiyeti ve Eski Anadolu Türkçesi' ne ait ilk örneklerden biri olması bakımından önemlidir¹⁸. 1320 yılında Osman Gazi, beyliğin işlerini oğlu Orhan Bey'e bıraktı. Bursa'nın fethedildiği tarihte, 1326'da, vefat etti.

Ertuğrul Gazi ölümünden sonra Söğüt'e defnedildi ve Orhan Gazi tarafından mezar bir türbe haline getirildi¹⁹. Kayı aşiretine mensup olanlar özellikle de Karakeçili aşireti, Ertuğrul Gazi'nin ölümünden sonra onun türbesini manevî bir ziyaretgâh yeri haline getirmişler ve yıllarca burayı ziyaret ederek şölenler tertiplemiş, cirit, güreş gibi millî oyunlarla atalarını anmışlardır. Ertuğrul Gazi'nin türbesi bugün de aynı şekilde ziyaret edilmekte ve Söğüt'te her yıl şenlikler düzenlenmektedir²⁰.

Bilecik, Yıldırım Bayezid dönemine kadar Osmanlı yönetiminde kalmış ancak 1402 yılında Ankara Savaşı'nda Bayezid'in Timur'a yenilmesi sonucunda 2 ay Timur'un hâkimiyetine geçmiş, Sultan Çelebi Mehmet tarafından geri alınmıştır²¹.

¹⁶ Bu silsileler için bkz. Cezmi Karas “*Osmanlı Vakayinamelerindeki Soy kütükleri Hakkında Bazı Notlar*”, *Türkler*, C.9. Salnamelerde Ertuğrul Gazi'nin babası olarak Gündüz Alp, dedesi olarak Süleymanşah olarak zikredilir. Şecere daha da büyütülerek Ertuğrul Gazi'nin nesli Oğuz Han'a oradan da Nuh Peygambere dayandırılmaktadır. *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, 16. Defa, Bursa 1306, s.17.

¹⁷ M. Tayyib Gökbilgin, “Osman I”, *İA*, C.9, Ankara, 1997, s.431–443.

¹⁸ Kamil Şahin, “Edebali”, *TDVİA*, C.10, İstanbul, s.393.

¹⁹ Safa Öcal, “Ertuğrul Gazi Türbesi Haziresinde Yatanlar”, *I. Milletlerarası Osmanlı Sempozyumu*, Söğüt, 1986, s.125–147.

²⁰ Başar, *a.g.m.*, s.316.

²¹ *Bilecik İl Yıllığı 1973*, s.6.

Fatih döneminde bütün vakıflar devletleştirildiği halde Osmanlı Devleti'nin kurucularına ait vakıflara dokunulmamıştır. Orhan Gazi'nin Bozöyük'te bulunan Kumral Dede Vakfı buna örnektir.

XVI. yüzyılda Bilecik, Anadolu-Rumeli bağlantısını kuran yollar üzerindeki bir konaklama yeri olsa da sınırların çok genişlemiş olması nedeniyle klasik dönemin başındaki önemini yitirmiştir.

1.1.BİLECİK'TE ÂYANLIK

Osmanlı devletinde âyanlık olgusunun veya âyanlık müessesesinin ortaya çıkmaya başlaması XVIII. yüzyılın başlarına kadar inmektedir. Devletin XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren güç kaybetmeye başlaması, çevrede ortaya çıkan bu güç merkezliklerinin başta ekonomik, askerî ve siyasî alanlar olmak üzere pek çok alanda yükselmelerine sebebiyet vermiştir²².

Uzun süren savaşların ekonomisini finanse etmek isteyen devlet, ihtiyacı olan akçeyi peşin tahsil ederek ve mirî akarlarını toplumun sermaye birikimine sahip kişilerine müzayede yoluyla vererek, kendine has mahiyetiyle yeni bir ekonomi modeli olan Malikâne Sistemi'ni geliştirdi²³.

Zorunluluktan kaynaklanan bu değişim, zaman içerisinde devletin güç kaybetmesiyle aleyhine döndü. Âyanlar devlet merkezinin çevresinde birer güç haline gelmeye başladılar. Devlete para ve asker yardımında bulunan âyanlar, karşılığında kazaların idaresini ellerine aldılar²⁴. Devletin kazalardan çekilmesi âyanların buldukları mahallin yönetiminde söz sahibi olmaları sonucunu doğurdu. Devletin,

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Âyan", *İA*, C.2, Ankara, 1997, s.41.

²³ Özcan Mert, "Âyan", *TDVİA*, C.4, İstanbul, 1988, s.195-98.

²⁴ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s.40-42.

süren savaşlardan ötürü sürekli kan kaybettiğini gören âyanlar devletin kendileriyle uğraşamayacağını da göz önüne alarak bölgelerindeki etkinliklerini ve nüfuzlarını artırma yoluna gittiler. XIX. yüzyılın başlarında Rumeli’de ve Anadolu’da, artık devletin sözünü dinlemeyen ve başına buyruk hareket eden pek çok âyan türemiş bulunuyordu. Bunlar, devletle mücadele ettikleri gibi kendi aralarında da nüfuz ve iktidar kavgaları yapıyorlardı²⁵.

İşte Bilecik ve havalisinde dikkatimizi çeken Kalyoncu Ali, devleti uğraştıran âyanların başında geliyordu. Kalyoncu Ali kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla on sekizinci yüzyılın sonlarında Bilecik ve çevresinde etkili bir güç olmaya başlamış, III. Selim’in son dönemlerinde ve II. Mahmud’un saltanatının ilk yıllarında bölgesinde ve merkeze karşı ciddî bir tehdit ve tehlike olduğuna işaret edilerek gerekli cezaya çarptırılması gündeme gelmiştir. Kaynaklarda ayrıca onun başlangıçta Osmanlı devletine bağlı ve itaatkâr bir tutum içerisinde bulunduğundan; fakat son senelerde itaat dairesinden çıkararak devlete karşı asi bir konuma geldiğinden bahsedilmektedir²⁶. Bilecik ve havalisinde oldukça etkili ve güçlü olduğu anlaşılan Kalyoncu Ali ve adamlarının ortadan kaldırılması takriben 1808–1812 tarihleri arasında tamamlanmıřtır²⁷.

Bilecik kazasını doğrudan ilgilendiren bir âyan olmasa da Kalyoncu Ali’ye destek veren, Bilecik ve çevresini zaman zaman kendi etkinliğine alan ve bölge insanına zarar veren bir diğer âyan Kumarcı Abdullah’tır. Eskişehir kazasında ikamet eden Kumarcı Abdullah, bölgenin en güçlü âyanıydı. Zulüm ve şekavette sınır tanımıyor, ahaliye ve bölge insanına her çeşit gasp, yağma, adam öldürme, köy basma... gibi fiillerde bulunuyordu²⁸. II. Mahmud, Kocaeli ve Hüdavendigâr sancağı mutasarrıfı Mustafa Paşa’yı Kumarcı Abdullah’ı ortadan kaldırmak için görevlendirmiřtir²⁹.

²⁵ Mert, *a.g.m.*, s.199.

²⁶ BOA, HH 1351/52770. Ayrıca bkz. Ek:1.

²⁷ BOA, HH 500/24492.

²⁸ BOA, HH 1226/47894 1229 L 3.

²⁹ BOA, HH 1226/47895-B.

Mustafa Paşa topladığı büyük bir kuvvetle Bilecik üzerinden Eskişehir'e geldi. Burada Kumarcı Abdullah ve adamlarıyla ciddi çatışmalar yaşandı. Mustafa Paşa'nın kuvvetleri karşısında fazla direnemeyeceğini anlayan Kumarcı Abdullah kaçmak zorunda kaldı³⁰ Ancak Mustafa Paşa, Kumarcı Abdullah'ı ve adamlarını ele geçirmiştir.

Böylelikle Bilecik ve ona komşu olan Eskişehir havalisinde muktedir konumda bulunan iki âyanın otoritesi son buldu. II. Mahmud, İstanbul'un hemen yanı başında türeyen, hem merkezi hem de buldukları bölgeyi tehdit eden bu iki mahallî güçten kurtulmuş oldu. Böylece kendisini yapmak istediği reformların ve merkezileştirmelerin önü biraz daha açıldı. Ayrıca bu güçlü iki âyanın ortadan kalkması, devlete başkaldırma niyetinde olan diğer âyanları da hizaya getirdi. Bölge insanları zulümlerden ve haksızlıklardan kurtularak can ve mal emniyetine kavuştular.

³⁰ BOA, HH 1226/47894.

II. BÖLÜM

TANZİMAT ÖNCESİ VE TANZİMAT DÖNEMİ'NDE BİLECİK

2.1.TANZİMAT'A KADAR BİLECİK

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın başlarından itibaren yönünü doğuya ve İslam dünyasına çevirmesi, buralarda fütihat hareketlerine girişmesi, İstanbul-Bağdat kervan yolu üzerinde bulunan Bilecik'in önemini artırmıştı. Ayrıca Bilecik, İstanbul ve çevresinin İç Anadolu'ya açılan kapılarından birisi olmuştur. Şehir Osmanlı döneminde eskiye nazaran gelişme kaydetmiş ancak; coğrafi yapının iskân açısından olumsuzluğu, şehrin küçük bir yerleşim merkezi olma özelliğini korumasına neden olmuştur³¹.

Osmanlı idaresi altında bulunduğu dönemde uzun bir süre boyunca Bilecik'te ciddi bir nüfus artışı görülmemektedir. Farklı kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler bu gerçeği doğrulamaktadır. Ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren nüfusun artmaya başladığını ve bu artışın sürekli bir seyir takip ettiğini tespit etmekteyiz.

Bilecik'in nüfusuyla ilgili ilk elden kaynaklar klasik dönem için; tahrir, avarız ve cizye defterleri, son yüzyıl için cizye, nüfus, temettuat defterleri ve salnamelerdir. Özellikle geç döneme ait nüfus verilerinde salnameler, bölge ile ilgili önemli ayrıntılar vermektedir. Tahrir, avarız, cizye ve temettuat defterleri genel olarak üretim yapan (çiftçilik, hayvancılık, zanaat sahibi vs. işlerle meşgul olan meslek sahipleri) erkek nüfusu vermekte ve temel amacı da vergi yükümlülerini ve bu kişilerden tahsil edilecek vergi miktarını belirlemektir. Sadece erkek nüfusunun sayıldığı bu defterlerde hane sayısı tespit edilebilmekte, bölgenin genel nüfusu hakkında da genel bir tahmin yapılabilmektedir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin diğer yerleşim birimlerinde olduğu

³¹ 1973 *Bilecik İl Yıllığı*, s.6.

gibi, Bilecik'te de nüfusun özelliklerini mufassal bir surette öğrenmemizi engellemektedir.

Osmanlı devletinde ilk genel nüfus sayımı 1831'de yapılmıştır. II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen bu sayım da vergi mükelleflerini belirlemek amacını taşıyordu. Ayrıca askerlik yapabilecek nüfusun tespiti de diğer bir önemli sebebi. Fakat bu sayımda askerlik maddesi saklı tutulmakta ya da imalı olarak ifade edilmektedir³².

XVI. yüzyılın başlarına ait bir tahrirde Bilecik merkezde 6 Müslüman mahallesinde 121, bir Ermeni cemaatine mahsus mahallede 14 vergi mükellefi bulunmaktaydı. Karşımıza çıkan bu toplam 135 vergi hanesini ortalama beş rakamı ile çarptığımızda 675 kişinin merkez nüfusunu teşkil ettiğini tahmin edebiliyoruz. Buna 17 adet mücerred ile vergiden muaf 3 kişiyi ilave ettiğimizde nüfusun 695'e ulaştığını görmekteyiz³³.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait (1572) diğer bir tahrir defterindeki kayıtlardan, Bilecik'e 2 mahalle daha ilave edildiğini anlamaktayız. Yine araştırmacılar tarafından bu tarihe ait nüfus bilgileri farklı farklı verilmiştir. Tahrir kayıtlarına dayanarak ayrıntılı nüfus bilgileri veren Said Öztürk, bu rakamı 502 vergi hanesi ve 2510 nüfus olarak saptamıştır³⁴.

1649 tarihli bir avarız tahririnde Bilecik'in 8 Müslüman, bir Hıristiyan mahallesi olmak üzere toplam 9 mahallesi olduğu gözükmektedir. Bunlar; Cami-i Kebir, Debağlar, Bâzar, Osman Gazi, Nalband İlyas, Hisar, Akmesicid, Emirler ve Ermeniyan

³² Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, 28-30 Haziran 1989, s.24.

³³ Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul, 1996, s.37.

³⁴ Öztürk, a.g.e, s.38.

mahalleleridir. Bu tarihte mahalle sayısı artmakla birlikte nüfus sayısında düşüş gözlenmiştir³⁵.

1706 tarihinde Ertuğrul Gazi Vakfı'na ait yerlerin yeniden tespiti amacıyla yapılan tahrirde, Bilecik'in 14 mahallesi kaydedilmiştir. Şehrin nüfusu yaklaşık olarak 3468'e yükselmiştir. 1572 tarihli sayımda Bilecik'in köyü durumunda olan Aşağıküplü, 1706'da Bilecik'in mahalleleri arasına katılmıştır. Bu sayıma göre mahalle adları şöyledir. Aşağıküplü, Osman Gazi, Debbaghane, Karaca, Akmescid, Emirler, Dere, Bâzar, Cami-i Şerif-i Cedid (Kadı), Hisar, Börkçüler, Cami-i Şerif-i Orhan Gazi, Hacı Şuca, Ermeni Mahallesi³⁶.

XIX. yüzyılın başına kadar Bilecik'te ciddi bir nüfus artışı görülmemektedir. 1831 tarihinde yapılan nüfus sayımında kaza genelinde toplam 8751 erkek nüfusu kaydedilmiştir. Bunun 5485'i Müslüman, 3266'sı Gayr-ı Müslim'dir. Toplam nüfusun % 62.67'si Müslim, %37.33'ü Gayr-i Müslim'dir. Yaklaşık olarak erkek nüfusu oranında kadın nüfusunu ilave ettiğimizde kaza genelinin nüfusu 17.502'dir³⁷.

Ziraat Bilecik'in en önemli gelir kaynağıydı. Hayvancılık, dokumacılık, madencilik de bölge halkının diğer uğraş alanlarıydı. İpek ve koza yetiştiriciliği yörenin ismiyle özdeşleşmişti. Ayrıca ipekten imal edilen ürünler yaygınlaşmış; kalitesinden ötürü çevre memleketlerde itibar görmüştür. İpek üretiminden dolayı gelişen dokumacılığın üretim kapasitesi yüzyılın sonlarında daha da artacaktır.

Bilecik'in özelliklerinden birisi de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Gemlik iskelesinde bulunan tersaneye kereste sağlamasıdır. Gemlik tersanesinde devletin ihtiyaç duyduğu savaş gemileri inşa edilirdi. Bunun için İnegöl, Bilecik ve civar bölgelerdeki

³⁵ Said Öztürk mezkûr tarihteki sayımda, 167 vergi hanesi olduğunu, bunun da takriben 850 kişiye tekabül ettiğini ifade etmekte; ancak bu rakamda bir eksiklik olduğunu belirtmektedir. Öztürk, *a.g.e.*, s.38.

³⁶ Öztürk, *a.g.e.*, s.39.

³⁷ Öztürk, *a.g.e.*, s.40.

yöneticilere, Gemlik tersanesinde inşa edilecek kalyon vb. savaş gemilerinin inşasında gerekli olan keresteyi sağlamaları için ferman gönderilirdi. Gemlik tersanesine kereste temini bazen Bursa çevresindeki kazalara pay edilirdi. Bu paya göre her kaza, kendisine düşen keresteyi bölgelerindeki ormanlardan kesip Gemlik tersanesine ulaştırırdı³⁸.

Ancak kerestelerin bazen ulaştırılmadığı zamanlar da oluyordu. Nitekim Som Döken ve Ahu dağlarından Tersane-i Âmire için kestirilen çam keresteleri Gemlik'e ulaştırılmamıştı. Kerestelerin taşınması için görevlendirilen Bilecik ahalisi, kendilerine verilen bu görevi yerine getirmekten imtina etmişlerdir. Gemlik kereste memuru kerestelerin dağda çürümeye terk edildiğini ve ahalinin vazife-i memuriyetlerini ifâ etmediklerini Hüdavendigâr valisine bildirmiştir. Gelişmeler üzerine Hüdavendigâr valisi, Bilecik ve çevre ahalisini, üzerlerine düşen bu görevi yapmaları hususunda defalarca uyarmış; ancak bir netice alamamıştır³⁹.

İleride daha ayrıntılı temas edileceği üzere madencilik de diğer bir iktisadî alandı. Osmanlı devletinin yükselme ve duraklama dönemlerinde savaş ihtiyaçlarını karşılayan bir takım maden yatakları burada bulunmaktaydı. Bundan ötürü bu bölge, savaş malzemelerinde devletin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri karşılayarak bir nevi lojistik destek sağlamaktaydı. Kuşkusuz Bilecik ve çevresinin İstanbul'a yakın olması da devletin tercih sebepleri arasında yer almaktaydı.

Bilecik'in sınırları daha sonra Ertuğrul (Bilecik) sancağının kurulmasıyla çok fazla genişletilmişti. Biz bu genişliği dikkate alarak, bölgenin Tanzimat öncesi idari ve iktisadi durumu hakkında şu kayıtlara ulaştık.

1837 tarihli Hüdavendigâr sancağı temettu vergisi hâsılatına dair defterde Gölpazarı, Yarhisar, Yenişehir, Lefke, Domaniç, Söğüt, İznik, Harmancık ve İnegöl

³⁸ BOA, HH 1386/54995. Ayrıca bkz. Ek:2.

³⁹ BOA, A.MKT. MHM 55/97.

kazaları idari olarak Hüdavendigâr sancağına merbut gözükmekte iken; Bilecik kazası Eskişehir sancağına bağlı bir kaza durumundadır.

İlginç olan durumlardan birisi de Ertuğrul sancağı kurulduğunda ona tabi bir kaza olan Yenişehir kazasının bir nahiyesi durumunda olan İznik'in, yukarıdaki tarihte kaza olarak geçmesidir. Ertuğrul sancağının sınırlarını dikkate alarak 1837 tarihinde Bilecik kazası ve çevresinin temettü vergisi hâsılatına dair şu kayıtları görmekteyiz:

TABLO-1: 1837 Yılı Bilecik Kazası ve Çevresinin Temettü Vergisi Hâsılatı⁴⁰

Kaza veya Sancak İsmi	Temettü Vergisi	Bağlı Olduğu Sancak
Gölpazarı Kazası	170.000 kuruş	Hüdavendigâr Sancağına bağlı
Yarhisar Kazası	27.500 kuruş	Hüdavendigâr Sancağına bağlı
Yenişehir Kazası	142.500 kuruş	Hüdavendigâr Sancağına bağlı
Lefke Kazası	100.000 kuruş	Hüdavendigâr Sancağına bağlı
Domaniç Kazası	53.000 kuruş	Hüdavendigâr Sancağına bağlı
Söğüt Kazası	45.000 kuruş	Hüdavendigâr Sancağına bağlı
Harmancık Kazası	25.000 kuruş	Hüdavendigâr Sancağına bağlı
İnegöl Kazası	100.000 kuruş	Hüdavendigâr Sancağına bağlı
İznik Kazası	90.000 kuruş	Hüdavendigâr Sancağına bağlı
Bilecik Kazası	300.000 kuruş	Eskişehir Sancağına bağlı

Temettü kayıtlarından da anlaşılacağı üzere en çok vergi Bilecik kazasından toplanmıştır. Onu Gölpazarı ve Yenişehir kazaları takip etmiştir. En düşük vergiler ise Yarhisar ve Harmancık kazalarından elde edilmiştir.

Bu dönemde Bilecik ve buna benzer birtakım bölgelerin hem idari statüsü hem de bağlandıkları yerler farklılıklar arz etmektedir. Nitekim Bilecik kazası kaynaklarda,

⁴⁰ BOA, HH 1288/49988-B.

bazen sancak olarak belirtilirken (burada olduğu gibi) bazen de kaza durumunda gzlmektedir. Yine idari açıdan kimi zaman Hüdavendigâr vilayetinin Bursa sancağına bağlı iken, kimi zaman da Hüdavendigâr vilayetinin Eskişehir sancağına bağlıdır. Bu gibi idari karmaşa ve değişikliklere sıkça rastlanılmasına gerekçe olarak II. Mahmud döneminde başlanılan merkezi reformlar gösterilebilir. Ayrıca 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla merkezi reformların hız kazanması, geleneksel devlet anlayışının önemini yitirerek, yerine modern şekilde yeni devlet kurumlarının kurulması da diğer bir önemli etkindir⁴¹. Kurulan bu yeni kurumların yerli yerine oturması için bir süreç de gerekli olduğundan bu süre zarfında idari ve ekonomik alanda bir takım yapbozların görülmesi normaldir. Özetle, Tanzimat dönemi başlarında Bilecik'in idari statüsünde ve bağlı olduğu idari birim konusunda sık sık değişiklikler yaşanmasını, merkezî reformlardan fazlaca nasibini almış yerlerin başında geliyor olması şeklinde izah etmek mümkündür.

2.2.TANZİMAT DÖNEMİNDE BİLECİK

Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte devletin her yerinde görülen değişimler Bilecik'te de hissedildi. Reformların tatbiki ve hissedilmesi merkeze yakın olup olmamakla doğrudan alakalıydı ve İstanbul'un hemen yanı başında bulunan Bilecik'te derin bir şekilde hissedildiği şüphesizdir.

Tanzimat'ın ilanından sonra Bilecik, idari olarak sancak merkezi haline getirildi. 1842 senesinde "kürsi-i liva" şeklinde yeni statüsü belirlenen Bilecik'in sancak merkezi konumuna getirilmesine gerekçe olarak "kllyetli mal ve vergi ile mukayyet bulunmasına mebni" olması gösterilmiştir. Bilecik'in sancak merkezi haline getirilmesini İstanbul'a bildiren Hüdavendigâr valisi, Bilecik kazası liva merkezi

⁴¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840–1878)*, Ankara, 1974.

olduğunda, Söğüt kazasının da ortasında yer almasından dolayı devlet işlerinin daha kolay olacağını ifade etmiştir⁴².

Hüdavendigâr valisinin Bilecik'i sancak merkezi haline getirmesi ve Hüdavendigâr sancağına bağlı Söğüt kazasını da Bilecik'e bağlaması üzerine Söğüt halkı bu duruma tepki göstermiştir. Kazanın âlimleri, imamı, hatipleri ve reayası ortak bir arzuhal yazarak durumu protesto etmişler ve eskiden olduğu gibi Hüdavendigâr sancağına bağlı kalmak istediklerini İstanbul'a bildirmişlerdir. Görüşlerini ısrarla dile getiren Söğütlüler, Tanzimat-ı Hayriye'nin ilanı ile bu durumun gerçekleştiğinin bilincinde olduklarını ancak; ahalinin uzun zamandan beri Hüdavendigâr sancağı ile devlet işlerini yürüttüklerinden buraya alıştıklarını, Bilecik'e alışamayacaklarını ifade etmektedirler. Yazının devamında ise arzuhallerinin padişaha gösterilmesini istemektedirler⁴³.

Söğütlülerin tepkisini anlatan bu arzuhal üzerine Sadrazam, Söğüt ahalsinin Hüdavendigâr sancağına bağlanmak istemesini Bilecik kaymakamından hoşnut olmamalarına bağlamış ve Söğüt'ün ileriki yıllarda Hüdavendigâr Sancağına bağlanacağını ifade etmiştir⁴⁴.

Tanzimat Fermanı'nın Bilecik'te tatbik edilmesinde, imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi, üstünde en titiz durulan ve çok önem verilen konuların başında vergi gelmekteydi. Osmanlı devletinde ilk defa Tanzimat ile birlikte hayata geçirilecek

⁴² BOA, A.MKT 4/79.

⁴³ Bu arzuhalde 93 mühür bulunmaktadır. Bu kadar fazla mührün bulunması gerçekten Söğüt halkının Bilecik'e bağlanmayı istemediğini açıkça ortaya koymaktadır. Belki de padişaha, arzuhalin gösterilmesini ısrarla istemeleri bu isteğin sıradan bir istek olmadığını görmesini sağlamaktı. Zaten çok fazla mühür olması da bu durumu teyit etmektedir. Arzuhalde 8 tane Gayr-i Müslim cemaat liderinin veya dini önderin mührü bulunmaktadır. Bu da Söğütlü Müslümanların, kazalarında yaşayan Gayr-i Müslim cemaat liderleriyle ve dini önderleriyle bu konuda mutabık olduklarını ve müşterek bir şekilde bu arzuhal kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. BOA, A.MKT 155/25.

⁴⁴ BOA, A.MKT 155/25.

olan temettuat vergisi, Bilecik'te tatbik edilmeden önce halka bu yeni verginin nasıl duyurulacağı ve ne gibi kurallar dâhilinde yapılacağı planlanmıştı. Buna göre:

Bilecik'te temettuatın (gelirlerin, kar ve kazanç getiren durumların) tahkik edilmesi ve kayda geçilmesi ve bu temettuat vergisinin çok önemli bir vergi olduğu ve diğer vergilerle mukayese edilemeyeceği, gevşeklik ve ağırdan alma gibi durumların asla uygun görülen durumlardan olmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca temettuat defterlerinin süratle düzenlenmeye başlanması için ilk önce Bilecik meclisinde bilcümle ulema, eşraf ve ahali mevcut olduklarında padişahın ilgili emri ve çıkan talimatlar okunarak orada hazır bulunanlara anlatılacağı dile getirilmiştir⁴⁵.

Yine Bilecik kaymakamlığı, kazaların müdürleri, meclis memurları ve diğer ileri gelenleri dahi sancak merkezi olan Bilecik'e çağrılıp onlara da aynı şekilde okunup anlatılacağı; bu kimseler padişah emri gereğince kendilerine tevdi edilen talimatlar iktizasınca görev yerlerine döndüklerinde hakkaniyetle tahrir ve temettuat işlerine başlayacakları belirtilmiştir⁴⁶.

Öte yandan yapılacak işlerde bir erteleme ve aksama olmaması için gerekli açıklamaları içeren layiha, defter numunesi ve talimatların Bilecik meclisine gönderileceği; bu layihalar ve defter numuneleri ilgili memurlara verilerek işlerin gecikmesine hiçbir sebep ve mahal kalmamasına dikkat edileceği ifade edilmiştir. Bu kurallara uyulduğu takdirde yapılan çalışmalardan çok fazla verim alınacağı da vurgulanmıştır⁴⁷.

Temettuat vergisinin tespiti için düşünülen bu görüşler, fevkalade yerinde ve isabetliydi. Ancak 1260 senesinde Bilecik kaymakamlığı ve dâhilinde bulunan kazalarda görülen bazı sıkıntılar, temettuatın kayda geçilmesi işlemini ertesi seneye bırakmayı

⁴⁵ BOA, A.MKT 25/58. Ayrıca bkz. Ek:3.

⁴⁶ BOA, A.MKT 25/58.

⁴⁷ BOA, A.MKT 25/58.

zorunlu kılınıştı. Temettuat tespitinin gelecek seneye bırakılmasında, Bilecik ve kazalarındaki ekinlerin yanmış olması etkili olmuştur. Bazı mahallerde sonradan büyüyen ekinler dahi çekirgelerin istilasını ve şiddetli dolunun yağması sonucunda yerle bir olmuştur. Bu afetlerden dolayı önceki senelere göre bazı yerlerde dörtte bir mahsul olacağı, kimi yerlerde ise hiç mahsulât olmayacağı mahallinden gelen bilgilerden anlaşılmıştır.

Eskişehir, Söğüt, Seferihisar, Nallukarahisar, Mihaliççik, İnönü, Karacaşehir, Seyit Gazi kazaları ahalileri Gemlik iskelesinden hububat ve zahire eksikliğini gidermek için alımlara başlamışlardır. Bilecik kaymakamlığı ve dâhilindeki kazalar ahalisi de Gemlik iskelesinden zahire tedarik ederek ihtiyaçlarını bir nebze olsun karşılamaya çalışmışlardır.

Bununla birlikte doğal afetlerin getirdiği sıkıntılar; devletin vergi alanındaki yeni uygulamaları ve düzenlemeleri Bilecik ahalisini zora soktuğu da oluyordu. Nitekim 1264 senesi vergi toplama işlemleri Bilecik'te Küplü köyü dışında sorunsuz geçmişti. Küplü köyü ahalisi, o sene toplanan vergiler hususunda muhalefet etmiş ve vergi vermeme kararı almıştı. Bunda önceden açıklanan vergi miktarının sonradan tadil edilmesi etkili olmuştu. Muhtemelen önceden açıklanan vergi düşük miktardaydı ve tahsilâttan kısa bir süre önce değiştirilerek artırılmıştı. Küplü köyü ahalisinin bu talebi, yani verginin daha önceden ilan edilen meblağdan toplanması isteği, yöneticileri kaygılandırmıřtı⁴⁸.

Bir süre sonra gelişmelerden İstanbul da haberdar oldu. Küplü köyünün istediği gibi vergiler toplandığı takdirde bu defa Bilecik'in diğer köy ve kasabaları da aynı muamelenin kendilerine uygulanmasını isteyecekleri düşünölmüştür. Bu durumun sakıncalı olduğu, ayrıca yapılan tahsilâta da büyük oranda zarar vereceği öngörölmüştür.

⁴⁸ BOA, A.MKT 154/50. Ayrıca bkz. Ek:4.

Meselenin çözümlenmesi işi Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş, orası da sorunu halletmesi için Bursa Meclisi'ne göndermiştir⁴⁹.

2.3. ERTUĞRUL SANCAĞI'NIN KURULUŞUNA KADAR BİLECİK

Diğer yerleşim yerlerinde olduğu gibi Bilecik'te de ahali arasında anlaşmazlıklar belgelere yansıyan en fazla konuların başında geliyordu. Özellikle tereke/miras konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar çok fazladır. Haksızlığa uğradığını düşünen veya adil bir taksimatın yapılmadığını ileri süren kimseler durumu İstanbul'a bildirir ve gerekenin yapılmasını isterlerdi. Hıristiyan azınlıklar dahi kendi cemaatlerinin halledemediği anlaşmazlıkların çözümünü devletten isteyebiliyordu⁵⁰.

1860'larda Kütahya Kaymakamlığı'na bağlı olduğu kaynaklardan anlaşılan Bilecik, bu dönemde harir üzerine yatırımlarla gündemdediydi. Bu tarihlerde Bilecik sakinlerinden Stefan'ın inşa eylediği harir fabrikası bölgedeki devlet erkânını, gelişmelerden haberdar olan sultan memnun etmiştir. Bu gibi sanayi gelişmelerinin zaruri olduğu kaydedilmekte ve lazım gelenlere teşvikler yapılarak bu tür fabrikaların sayısının arttırılması istenmektedir⁵¹.

Bölgedeki yaşananlara diğer bir örnek de idarecilerin yaptığı suiistimallerin cezalandırılmasıydı. Nitekim Bilecik kazası müdürü Hüseyin Ağa hakkındaki şikâyetler sonucu işlediği suçlardan ötürü Bursa Büyük Meclisinde muhakemesi yapılmış ve haklılığını ispat edemediğinden görevinden alınmıştı⁵².

Yine bu dönemde halkın sıkıntıları yaşadığı zamanda devlet, gerekli yardımı yapmaya çalışmıştır. Nitekim Küplü kasabasında zuhur eden yangında, eşyası yanan ve

⁴⁹ BOA, A.MKT 154/50.

⁵⁰ BOA, A.MKT. DV 196/8. Ayrıca bkz. Ek:5.

⁵¹ BOA, A.MKT. MHM, 231/79. Ayrıca bkz. Ek:6.

⁵² BOA, A.AMD 29/4. Ayrıca bkz. Ek:7.

hanesi zarar görenlere gerekli yardımların yapılması kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte yanan yerlerin yeniden inşası için gerekli kerestelerin nakli, attar olan çarı ve pazar mahallerinin uygun bir şekilde genişletilmesi için çalışmalar başlatılmıştır⁵³.

Bu dönemde yaşanan ilginç olaylardan birisi de Bektaşilerin Mihaliç'in Ezgur köyündeki Ertuğrul Gazi türbesine yaptıkları müdahalelerdir. Durumdan rahatsız olan ulemadan Seyyid İbrahim, gerekli şikâyetini İstanbul'a yapmış ve Bektaşilerin türbe çevresinden uzaklaştırılmasını istemiştir⁵⁴.

⁵³ BOA, A.AMD 69/66. Ayrıca bkz. Ek:8.

⁵⁴ BOA, Cevdet Evkaf 507/25611. Ayrıca bkz. Ek:9.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERTUĞRUL SANCAĞI

3.1. SANCAĞIN OLUŞTURULMA NEDENLERİ

3.1.1. Ertuğrul Sancağı Hakkında Genel Bilgiler

Elimizdeki kayıtlara göre Ertuğrul sancağı, hicri 17 Ramazan 1303/miladî 1882 tarihinden kısa bir süre önce teşkil olunduğu anlaşılmaktadır⁵⁵. Mezkûr tarihe ait vesikada Ertuğrul sancağının yeni teşkil olunduğundan ve bu sancaktaki ordunun ne şekilde yapılandırılacağından bahsedilmektedir.

Yeni kurulan Ertuğrul sancağı, Bilecik, Söğüt, Yenişehir ve İnegöl olmak üzere dört kazadan meydana gelmekteydi. Bilecik kazası aynı zamanda yeni sancağın merkezi durumundaydı. Küplü, Lefke, Gölpazarı, Pazarcık, Yarhisar nahiyeleri Bilecik kazasına; Bozöyük, İnönü, Mihalgazi nahiyeleri Söğüt kazasına; Domaniç, Yenice nahiyeleri İnegöl kazasına ve İznik nahiyesi de Yenişehir kazasına bağlıydı. Sancağın batısında Bursa sancağı, kuzeyinde İzmid sancağı, doğusunda Kastamonu vilayeti ile Ankara vilayeti, güneyinde ise Kütahya sancağı ile çevrilidir⁵⁶.

Ertuğrul Sancağı'nın başında en büyük mülkî memur olarak mutasarrıf bulunurdu. Yardımcıları olarak bir naib, bir muhasebeci, bir müftü ve bir de tahrirat müdürü kadrosunda yer alırdı. Bunlar ayrıca sancak idare meclisinin de tabii üyeleriydiler. Mutasarrıf, aynı zamanda sancak idare meclisinin başkanıydı. Sancak idare meclisinde bölgenin ileri gelen eşrafiyla birlikte problemleri müzakere ederlerdi.

⁵⁵ BOA, *Babîali Evrak Odası (BEO)*, A.MKT. MHM, 490/58. Ayrıca bkz. Ek:10.

⁵⁶ BOA, BEO, A.MKT. MHM,490/58.

Meclisteki eşraf seçimle iş başına gelirdi. Gerek sancak meclisinde olsun gerekse kaza meclislerinde olsun meclisin seçimle işbaşına gelmiş üyeleri, bölgelerinde yaşanan Müslüman ve gayr-i müslimlerin oranlarına göre mecliste temsil edilirdi.

Sancak merkezinde ikamet eden mutasarrıfın; vilayet, İstanbul ve sancak dâhilindeki kazalarla haberleşme, malî işler ve diğer hususları yerine getirebilmesi için bünyesinde bir takım kalemler bulunurdu. Tahrirat kalemi, muhasebe kalemi, vergi kalemi, defter-i hakanî kalemi ve nüfus kalemi en önemlileriydi. Yine telgraf ve posta memurluğu, düyun-ı umumiye memurluğu, reji idaresi, orman müfettişliği, sandık emniyeti, eytam müdürlüğü, ambar memurluğu mutasarrıflıkta yer alan diğer birimlerdi. Bidayet mahkemesi sancak merkezinde adlî davaların görüldüğü merciiydi. Sancak naibi mahkemenin sürekli azası konumundaydı⁵⁷. Ayrıca dairelerin hemen hemen hepsinde ihtiyaç duyulan miktarda kâtipler bulunur ve gerekli kayıtları tutarlardı.

Sancağa bağlı kazaların idaresi kaymakamlar tarafından yürütülürdü. Burada da mal müdürü, tahrirat kâtibi, naib ve müftü kaymakamın kadrosu içinde yer alırdı. Kaza idare meclisi başkanı kaymakamdı. Kaymakam ve yardımcuları meclisin tabii üyeleriydiler. Ayrıca kazanın önde gelen eşrafından kimseler de kaza idare meclisinde yer alırlardı. Öte yandan kazada; bidayet mahkemesi, menafî sandığı ve belediye idaresi gibi birimler yer almaktaydı. Emlak, muhacirîn, maarif, tarîk, evkaf vb. komisyonlar diğer birimlerdendi. Bu komisyonların sayıları ise kazadan kazaya göre değişmekteydi. Kazada bir kişinin birden fazla birimde görevli olması sıkça görülen durumlardandı⁵⁸.

Nahiyeler kazadan sonra gelen idarî birimlerdi. Nahiye müdürü tarafından yönetilirdi. Naib vekili ve kâtip başlıca yardımcılardı. Ayrıca sandık emini ve vergi kâtibi de nahiyenin vazifelilerindendi. Belediye reisi ve nahiye meclisi üyeleri, eşraftan seçilir ve yönetime katılırlardı.

⁵⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1303, s.44.

⁵⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1303, s.45.

Zamanın şartlarına ve ihtiyaçlarına göre sancak merkezinde veya kaza merkezlerinde yeni memurluklar veya komisyonlar ihdas edildiği bilinmektedir. Nitekim 93 harbenden sonra sancak dâhiline pek çok muhacir yerleştirilmesi gündeme gelmiş ve bunun için Muhacirîn Komisyonu İdaresi kurulmuştu. Buna benzer pek çok birim ihtiyaç olduğunda kurulmuş, ihtiyaçı karşıladıktan sonra da lağvedilmiştir.

Neticede Ertuğrul/Bilecik sancağı, yüzölçümünün küçük olmasına karşın, muhtemelen bölgeyi şereflendirmek ve yüceltmek amacıyla, idarî bakımdan bağımsız bir sancak olarak biçimlendirilmişti.

İmparatorluğun son yıllarında Ertuğrul sancağının (Bilecik) idari taksimatı aşağıdaki gibiydi:

TABLO-2: 1887 Ertuğrul Sancağı'nın İdari Taksimatı⁵⁹

Karye	Nahiye	Kaza	Nahiyelerin ismi
193	5	Bilecik kazası	Küplü, Yarhisar, Pazarcık, Lefke, Gölpazarı
95	3	Söğüt kazası	Bozöyük, İnönü, Mihalgazi
111	1	Yenişehir kazası	İzник
134	2	İnegöl kazası	Domaniç, Yenice
533 (toplam)	11 (toplam)	-	-

⁵⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1303, s.45.

TABLO-3: 1887 Ertuğrul Sancağı'nın Genel Nüfusu⁶⁰

Kazası	Milleti/Cemaati	Toplam
Bilecik Kazası	İslam	42.273
	Rum	7.384
	Ermeni	4.917
	Katolik	660
	Yahudi	6
	Protestan	120
Toplam		55.360
Kazası	Milleti/Cemaati	Toplam
İnegöl Kazası	İslam	29.016
	Rum	65
	Ermeni	5.258
	Katolik	-
	Yahudi	51
	Protestan	120
Toplam		34.510
Kazası	Milleti/Cemaati	Toplam
Yenişehir Kazası	İslam	23.380
	Rum	1.604
	Ermeni	1.534
	Katolik	-
	Yahudi	22
	Protestan	10
Toplam		26.500

⁶⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1303, s.46.

Kazası	Milleti/Cemaati	Toplam
Söğüt Kazası	İslam	35.654
	Rum	1.488
	Ermeni	3.651
	Katolik	47
	Yahudi	-
	Protestan	-
Toplam		40.840

TABLO-4: XX. Yüzyılın Başlarında Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan Kazaların Nüfusu⁶¹

Kaza Adı	Toplam Nüfusu	Bir km ² 'ye isabet eden nüfus miktarı
Bilecik kazası	75.899	29,19
Söğüt kazası	59.013	20,34
İnegöl kazası	60.383	30,19
Yenişehir kazası	45.306	34,85
Ertuğrul Sancağı	240.601	27,34

TABLO-5: XX. Yüzyılın Başlarında Ertuğrul Sancağı'nın Mufassal Nüfus Cetveli⁶²

Kaza İsmi	Toplam	Erkek	Kadın	İslam	Rum	Ermeni
Bilecik kazası	75.899	38.566	37.333	58.041	9.571	7.589
Söğüt kazası	59.013	29.753	29.260	49.585	1.885	7.322
İnegöl kazası	60.383	31.311	29.072	53.152	34	6.868
Yenişehir kazası	45.306	23.579	21.727	40.369	2.913	2.021
Toplam	240.601	123.209	117.392	201.147	14.403	23.800

⁶¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.347.

⁶² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.348.

TABLO-6: XX. Yüzyılın Başlarında Ertuğrul Sancağı'nın Dinsel Yapısı⁶³

Kaza İsmi	Protestan	Musevî	Kıbtî	Ecnebi	Hane	Nevahi	Kura
Bilecik kazası	206	35	-	-	16.351	5	193
Söğüt kazası	168	-	-	-	13.017	3	88
İnegöl kazası	226	101	-	-	12.842	2	134
Yenişehir kazası	-	3	-	-	9.536	1	114
Toplam	600	139	-	-	51.746	11	529

3.1.2. II. Abdülhamid'in Ertuğrul Sancağı'na Yönelik Politikası

Osman devletinin ilk merkezi olan Bilecik ve çevresi, imparatorluk döneminde ve sonrasında önemini fazlasıyla kaybetmişti. Ancak devletin ağır yenilgiler ve zorluklar geçirdiği bir dönemde bu bölge hatırlanmaya başlandı. Sultan Abdülmecit bölgeyle yakından ilgilenmiş, tamire muhtaç türbeleri ve camileri yeniden ihya etmişti. Ayrıca büyük cedit Ertuğrul Gazi türbesinin etrafına çeşmeler yaptırarak ahalinin istifadesine sunmuş, türbenin çevresini güzelce tezyin ettirmişti. Sultan Abdülaziz ise saltanatı döneminde Bursa'yı ziyaret etmişti.

Bu gelişmelere rağmen Bilecik esas olarak Sultan II. Abdülhamid döneminde çok farklı bir statüye kavuştu. İlk olarak Bilecik'i sancak merkezi seçerek bölgede yeniden bir idarî yapılanmaya gitti. Yeni oluşturulan sancağa büyük cedit olan Ertuğrul Gazi'nin adını verdi. Böylelikle iktidarının ilk yıllarında Ertuğrul sancağını kurdu⁶⁴.

⁶³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.349.

⁶⁴ Tahsin Paşa, *II. Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1931, s.26.

Bu zamana kadar Karakeçili aşireti tarafından gerçekleştirilen⁶⁵ Ertuğrul Gazi'yi anma törenlerine devlet olarak sahip çıktı. Bundan sonra devlet eliyle her yıl Ertuğrul Gazi'yi anma merasimleri düzenlendi. Devlet erkânı, bundan böyle anma törenlerine tam kadro katıldı. Bu anma törenlerine halk da iştirak ederek geçmişe karşı saygısını göstermiş oldu. Bununla birlikte anma etkinlikleri içerisinde şenlikler düzenleterek bunu halka mal etmeye çalıştı. Bir süre sonra her yıl düzenli olarak devlet erkânıyla birlikte binlerce halk bu anma ve şenliklerine katılır oldu⁶⁶.

II. Abdülhamid, Bilecik ve çevresinde yaşayan ahaliyi kendi ecdadının çocukları ve akrabaları olarak görüyordu. Kendi saltanatı zamanında Ertuğrul Gazi türbesi başta olmak üzere pek çok türbeyi, mescidi ve yapıyı restore ettirdi. Buralara kıymetli eşyalar gönderdi⁶⁷. Bakımlarının iyi yapılması ve gerekli itinanın gösterilmesi için mülki idarecilere talimat verdi. Ayrıca pek çok çeşme yaptırarak hayır işlerine önem verdi. Şehri yeniden imar ettirerek saat kulesi gibi önemli yapıları buraya kazandırdı.

Ecdadına duyduğu saygının nişanesi olarak Bilecik ve çevresine çok önem veren II. Abdülhamid, tahttan indirilinceye kadar orayla yakından ilgilendi. Sonraki yönetim II. Abdülhamid'in bölgeye yönelik politikasına yeterince önem vermedi. Fakat onun zamanında temelleri atılan pek çok etkinlik ve kutlamalara devam edildi⁶⁸.

3.2. İDARİ DEĞİŞİKLİKLER

3.2.1. Bilecik Kazası

Bilecik kazası, yeni teşkil olunan Ertuğrul Sancağı'nın bir kazası ve aynı zamanda merkezi haline getirilmiştir. Sancağın ortasında yer alması ve tarihi nedenler,

⁶⁵ Faruk Sümer, "Karakeçili", *TDVİA*, C.24, İstanbul, 1988, s.427–28.

⁶⁶ Tahsin Paşa, *a.g.e*, 1931, s.27.

⁶⁷ Safa Öcal, *Devlet Kuran Kahramanlar*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 1987, s.47.

⁶⁸ Öcal, *a.g.e*, s.45.

sancağın merkez olarak seçilmesinde şüphesiz etkili olmuştur. Kaza; Küplü, Yarhisar, Pazarcık, Lefke ve Gölpazarı adında beş nahiyeden oluşmaktadır. Ayrıca 193 köyü de sınırları içerisinde bulundurduğu kaynaklarda zikredilmektedir⁶⁹.

Ertuğrul Sancağı'nın merkezi olan Bilecik kazası, sancağın ortasında olup kuzeyinde İzmid Sancağı, doğusunda ve güneyinde Söğüt; batısında ise İnegöl ve Yenişehir kazalarıyla çevrilmiştir. Yüzölçümü 2.600 kilometre karedir⁷⁰.

1890'lı yıllarda kazanın genel nüfusu 55.360'tır. Bu nüfusun 21.339'u erkek ve 20.934'ü kadın olmak üzere 42.273'ü Müslüman; 3.720'si erkek ve 3.664'ü kadın olmak üzere 7.384'ü Rum; 2.667'si erkek ve 2.250'si kadın olmak üzere 4.917 Ermeni; 332'si erkek ve 228'i kadın olmak üzere 660 Katolik; 59'u erkek ve 61'i kadın olmak üzere 120 Protestan ve 6'sı Yahudilerden meydana gelmekteydi⁷¹.

1908 yılında kazanın nüfusu 58.041'i Müslüman 17.858'i gayr-i müslim olmak üzere toplam 75.899 olarak gözükmektedir⁷². 1912 tarihinde Batı Anadolu'da yaşayan gayr-i müslimler üzerine yapılan bir araştırmaya göre Bilecik kazasında 74.465 Müslüman; 13.250 Rum; 3.552 Ermeni; 6 Yahudi olmak üzere toplam 96.273 kişi yaşamaktaydı⁷³. Kazanın nüfusunun önceki senelere göre bu kadar artış göstermesi kuşkusuz son yıllarda idarî taksimatta yapılan değişiklikler, tabii artış ve bölgeye gelen muhacirlerin kaza içerisinde iskân edilmesiyle açıklanabilir.

İleride daha ayrıntılı temas edileceği üzere Bilecik kazasında yaşayan ahalinin ekseriyeti çiftçilikle iştigal ederlerdi. Ayrıca adı bölgeyle özdeşleşmiş olan koza yetiştiriciliği de kazada yoğun bir şekilde gerçekleştirilmekteydi. Kaza genelinde hububat ekilen arazinin miktarı 135.288 dönümdür. Üzüm bağları 43.000 dönüm yer

⁶⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.170.

⁷⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.171.

⁷¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.171.

⁷² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.347.

⁷³ Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, İstanbul, 2005, s.130.

kaplamaktadır. Yine 52.288 dönüm de bahçe ve bostan olup müstakil meraları bulunmamaktadır⁷⁴.

3.2.1.1. Sancağın Merkezi: Bilecik Kazası

Ertuğrul Sancağı'nın kurulmasıyla meydana getirilen Bilecik kazası ve kazanın merkezi olan Bilecik, 14 mahalleden müteşekkildir. Osman Gazi Mahallesi, Emirler Mahallesi, Akmesicid Mahallesi, Aşağı Mahalle ve Hisar Mahallesi mahallelerinden sadece bir kısmıdır. Kasabanın nüfusu kayıtlarda tam zikredilmemekle birlikte 1300 hane olarak verilmektedir. Bu 1300 hanenin ise 680 hanesi Müslüman ve 620 hanesi ise gayr-i müslim olarak belirtilmektedir. Bu verilerden hareketle kasabada 6–7 bin civarında bir nüfusun yaşadığı tahmin edilebilir. Yine bu nüfusun yarısına yakın bir kısmının da gayr-i müslimler (Ermeniler ve Rumlar) olduğunu ifade edebiliriz.

Bilecik'ten geçen iki şosedden biri istasyona ve oradan Küplü ve Söğüt'e gider. İstasyonun kasabaya olan uzaklığı ise 5 kilometredir. Diğer şose ise Yenişehir ve İnegöl yoluyla Bursa'ya uzanır. Bilecik kasabasının Bursa'ya uzaklığı ise 97 kilometredir. Ayrıca kasaba, İzmit-Ankara demiryolu güzergâhında bulunduğundan ticaret ve nakliyat hususunda her türlü kolaylığa sahiptir⁷⁵.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra pek çok şehirde görülen imar faaliyetleri ve modern devlet binalarının inşası, Bilecik kazasında da görülmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ertuğrul Sancağı'nın oluşturulması ve Bilecik kazasının sancak merkezi yapılması, Bilecik kazasının önemini bir hayli artırmıştı⁷⁶. Ayrıca II. Abdülhamid'in Ertuğrul Sancağı'na özel bir ilgi duyması da şüphesiz buraya yapılan yatırımların diğer bir önemli nedeniydi.

⁷⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.417.

⁷⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.417.

⁷⁶ Safa Öcal, *a.g.e.*, s.45–46.

Bilecik'te 1891 yılında 7 cami bulunmaktaydı ki bu camilerden birisi Osman Gazi tarafından inşa ettirilmişti. Yine Orhan Gazi tarafından inşa ettirilen Orhan Gazi Camisi de Hisar Mahallesi'nin yüksek bir tarafında mevcuttur. Ayrıca Süleyman Paşa ve Şerif Paşa'nın isimlerini taşıyan birer cami de kasaba içerisindeydi. Akmesjid Mahallesi ile Emirler Mahallesi'nde de birer cami bulunuyordu. Kasabada yer alan mabetlerden birisi de Hükümet Konağı içerisinde bulunan ve II. Abdülhamid tarafından inşa ettirilen Sultan II. Abdülhamid Cami-i Şerifi idi. Temenna ve Ak Kaldırım mevkiilerinde bulunan mescitler ise Müslüman halkın ibadet ihtiyacını karşılayan diğer hayır kurumlarıydı⁷⁷.

Aynı yıllarda Bilecik'te bu hayır müesseselerinden başka 1 askerî depo, 1 askerî daire, 1 belediye dairesi, 1 telgrafhane, 1 eczahane, 1 baruthane, 1 tekke, 2 medrese, birisi Katoliklere birisi Ermenilere ve 2 tanesi de Rumlara mahsus 4 kilise, 2 hamam, 80 dükkân, 1 ortaokul, 7 ibtidâî mektep bulunuyordu⁷⁸.

1908'li yıllarda Bilecik'te yukarıdaki yapılardan başka 1 zabıta dairesi, 400–500 kişiyi içine alabilecek kapasitede 1 hapisane, 1 mirî ambarı, ticaret odasına âit 1 selhane (mezbaha), 1 belediye bahçesi, 1,5 dönüm içerisinde güzel bir çamlık, Kırklar nam mevkide yeni olarak inşa edilmiş 1 köşk, belediyeye âit 1 gazhane, vakfa âit büyük 1 koza hanı, inşa edilmekte olan 1 bedesten çarşısı, istasyon yolu caddesinde bulunan ve inşa edilmekte olan 1 mülkî idadî mektebi ve bunun yanında 15 metre yüksekliğinde 1 saat kulesinin inşa edildiğini görmekteyiz⁷⁹. Yukarıda saydığımız yapıların önemli bir kısmının da II. Abdülhamid zamanında inşa edildiğini belirtmeliyiz. Ayrıca Bilecik'te bulunan tarihi yapıların restore edilmesi ve ihtiyaç duyulan tamiratlarının yerine getirilmesi işi de büyük ölçüde II. Abdülhamid tarafından gerçekleştirilmiş ve Sultan, bu yenileme ve tamirat işlerine çok fazla önem vermiştir.

⁷⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.171.

⁷⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.172.

⁷⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.348.

Yine adı geçen tarihe ait kayıtlarda Osman Gazi Mahallesiinde Uşşakî Dergâhı'nın mevcut olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebali'nin türbesi de bu kasabada bulunmaktaydı. Bunlardan başka Protestanlara, Katoliklere ve Ermenilere âit birer mektep, 6 hamam, 2 eczahane, 3 sarraf, 1 dikiş makinesi dükkanı, 2 kıraathane, 3 otel, 80 kahvehane, 20 terzi dükkanı, 2 bonmarşe, ipekli mendil ve başörtüsü imaline mahsus 3 imalathane, 390 bakkal ve saire dükkan, 6 ekmek fırını, 11 harir fabrikası, 8 han, Aşağı Mahalle'de 1 imarethane, Hamsu Deresinde 1 un değirmeni ile 16 debbağhane, Karasu boyunda Sekiz Değirmenler namıyla maruf 8 ocak un değirmeni, Dört Değirmenler namıyla meşhur 4 ocak un değirmeni vardır⁸⁰.

Bilecik civarında iki ırmak vardır. Birisi Hamsu deresi diğeri Karasu nehridir. Karasu nehri civarında dut ağaçları, sebze ve meyve bahçeleri genişçe yer kaplamaktadır. Hamsu deresi Karasu'ya ve Karasu nehri de Sakarya nehrine kavuşur.

Basmacı Çayırı, Gölce köyü yakınlarında Gürlek ve Süloz köyü yakınlarında Değirmen Altı namıyla üç mesire kasabanın tabi güzellikleri arasında yer alır. Pazartesi günleri ise pazar mahalleri kurulmaktadır.

1891 yılında Bilecik merkeze bağlı 26 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilyet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır⁸¹: Ulupınar, Bekce, Bayır, Pelidözü, Tebrik, Cumalı, Çakırpınar, Çukurvıran, Yeni, Hartaylar, Dere Şemseddin, Dere Saferî, Salyükü, Saloz, Sarmaşık, Abbaslık, Küpürler, Kapaklı, Kızıltepe, Gökpınar, Günüviran, Gölce, Viran, Vezirhanı, Yayla ve İlyasca Köyleridir.

⁸⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.348.

⁸¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.172.

3.2.1.2. Küplü Nahiyesi

Küplü nahiyesi Bilecik'in doğusunda yer alır ve merkezi Küplü kasabasıdır. Doğrudan doğruya merkez livaya (Bilecik'e) bağlı olup 9 adet köyü de içerisinde barındırmaktadır⁸². Nahiyenin genel nüfusu 1890'lı yıllarda 7.891 olup bunun 1.599'u erkek ve 1479'u kadın olmak üzere 3.078'i Müslüman'dır. Gayr-i müslimlerin nüfusu ise 2.451'i erkek ve 2.362'si kadın olmak üzere toplam 4.813'tür. Nahiye dâhilinde toplam 1.584 hane bulunmaktadır⁸³. Ayrıca nahiyede Türkçe konuşan 1.813 Rum yaşamaktaydı. Bu Rumlar Kayseri, Sakız adası ve Aydın kökenliydi. Diğer Rumlar ise Rumca konuşuyorlardı⁸⁴.

Nahiye merkezi olan Küplü, Bilecik'e yaya olarak 1,5 saat mesafededir ve 13 mahallesi vardır. Kasaba, demiryolu üzerinde bulunmaktadır. İçerisinde 2 cami, 2 mescid, 1 kilise, 1 medrese, 1 kütüphane, 3 mektep, 3 hamam, 3 han, 2 otel, 2 lokanta, 13 kahvehane, 3 gazino, 1 eczahane, 2 debbağhane, 4 boyahane, 1 dakîk ateş değirmeni, 6 fırın, 6 harir fabrikası, 220 dükkan ve mağaza ile sonradan yapılan 1 hükümet konağı vardır⁸⁵.

1908 tarihli kayıtlarda Küplü'de 15 harir fabrikası, 1 cami, 1 mescid, 1 hükümet dairesi, 1 ibtidaî mektebi, 1 un fabrikası, 1 gazhane, belediyeye ait 1 gazino, 1 Rum mektebi, 1 Rum kilisesi, 1 pazar mahalli, 2 eczane, 4 han, 4 hamam, 2 debbağhane; çakıcı, bıçakçı, manifaturacı ve saire olarak toplam 330 dükkân, 6 yağhane, çakıcılara cila vermek üzere 1 fabrika ve 1 bonmarşe olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır⁸⁶.

Ahalisinin yarısına yakın bir kısmı ticaret ve sanayi ile uğraşırken diğer yarısı da kozacılık ve ipekçilikle meşgul olmaktadır. Burada üretilen kozalar fabrikalarda ipek

⁸² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.172.

⁸³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.172.

⁸⁴ Nakracas, *a.g.e.*, s.132.

⁸⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.173.

⁸⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.349.

haline getirildikten sonra İstanbul'a ve Bursa'ya sevk edilirler. Ayrıca yurt dışına ihraç edildiği de olur.

Nahiye teşkil eden köylerde buğday, arpa, mısır, kavun, karpuz, afyon ve koza yetiştirilmektedir. Buğday, mısır ve diğer üretilen ürünler son derece iyi işleyen un fabrikalarında öğütülerek Bilecik, İzmit, Adapazarı, Söğüt, Yenişehir ve Eskişehir'e ihraç edilmektedir.

Kazanın çarşısı ve sokakları muntazam ve düzenli olduğu gibi haneleri de çok mükemmel şekilde inşa edilmiştir. İçinden ve birkaç mahallenden Karasu nehri aktığından evler âdetâ bir sahil-hane görünümündedirler. Havası mutedil ve suyu çok fazladır ve de lezzetlidir. Yaz mevsiminde sıcaklık fazlaca hissedilir. Haftada bir gün pazar mahalli kurulur ve köylerde yaşayan ahali mahsulâtını ve mamulâtını buraya getirerek alışverişte bulunur. Pazarın kurulduğu gün ise pazartesiydi⁸⁷.

Nahiye civarında ve Başköy yakınlarında İzmit'ten Ankara'ya kadar yapılmakta olan demiryoluna âit bir tren istasyonu vardır. Bu istasyonun biraz ilerisinde ve Karasu Boğazı civarında demiryolu inşaatını güçleştiren bir yer vardır. Bu yer inşaat için en zor yerdir ve burası baştan aşağı sarp, kayalık ve dağlıktır⁸⁸.

Küplü nahiyesinin belki de en önemli özelliği, bölgede eskiden beri imal edilen ve her tarafta meşhur ve makbul olan çakı ve bıçakların üretilmesidir. Bu üretimin nahiye insanı için çok önemli bir kazanç kapısı olduğu da ifade edilebilir.

Küplü kazası çevresinde ve doğrudan kasabaya bağlı 9 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır⁸⁹: Akçapınar, Aşağı(Rumlarla meskûndur ve toplam 2.500 Rum yaşamaktadır), Akçaşehir,

⁸⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1287, s.158.

⁸⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.351.

⁸⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.174.

Kızıldamlar, Baş Köyü (Rumlarla meskündür ve toplam 1.700 Rum yaşamaktadır) Bektemur, Alibey, Kudret ve Günyarık Köyleridir.

3.2.1.3. Lefke Nahiyesi

Lefke nahiyesi, Bilecik kazasının kuzey tarafında bulunmakta ve 25 köyden meydana gelmektedir. 1890'lı yıllarda nahiyenin genel nüfusu 6.365'tir. Bunun 2.671'i erkek ve 2.711'i kadın olmak üzere 5.382'si Müslüman'dır. İkinci sırada 418'i erkek ve 419'u kadın olmak üzere toplam 837 kişiyle Rum nüfusu gelmektedir. Nahiyede yaşayan Ermeniler'in sayısı ise 46'dır. Ayrıca kasabada 1908 yılında (köyler hariç) 500 Müslüman ve 300 Hıristiyan hanesinin bulunduğunu kaynaklar zikretmektedir⁹⁰. Yine mezkûr tarihte, nahiyenin genel nüfusunun yaklaşık olarak 17 bin civarında olduğu belirtilmektedir.

Nahiye merkezi olan Lefke, Bilecik'e yayan sekiz saat mesafede ve demiryolu güzergâhındadır. İstanbul'dan Ankara'ya uzayan demiryolu hattının Lefke'den geçmesiyle burası başlıca bir istasyon olmuştur.

Lefke içerisinde 1 hükümet konağı, 1 telgrafhane, 3 ipek fabrikası, 3 yağhane, 1 debbağhane, 1 otel, 2 lokanta, 1 hastahane, 1 eczahane, 1 mezbahane, 1 Rüştüye mektebi vardır. Nahiye dâhilinde ise 3 cami, 28 mescid, 1 kilise, 2 medrese, 26 mektep, 6 hamam, 4 fırın, 98 dükkân bulunmaktadır⁹¹.

Lefke nahiyesinde buğday ve arpa başta olmak üzere hububat ürünlerinin tamamı yetişmektedir. Bunlardan başka pamuk, susam, haşhaş üretilmekte ve koza yetiştiriciliği yapılmaktadır. Diğer taraftan üretilen bu ürünler, nahiyenin ihtiyaçlarını ancak karşılayabildiğinden çevre nahiye ve kazalara ihraç yapılmamaktadır. Koza mahsulü ise

⁹⁰ Hicri 1324 tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesinde Lefke nahiyesinin 27 köyden meydana geldiği ve 17 bin nüfusu olduğu zikredilmektedir. Bkz. *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.349.

⁹¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s173.

senelik olarak tahminen 90 bin kilo civarındadır. Nahiyyede ayrıca Cuma günleri pazar kurulurdu⁹².

Lefke'ye bağılı 25 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilyet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır⁹³: Arıcık, Akçapınar, İncirli, Avdan, Öbek, Eğerce, Bereket, Kaynarca, Borucuk, Belan Alan, Balçıkhisar, Ciciler, Çiftlik, Düzmeşe, Dereyörük, Selçuk, Soğucakpınar, Kızılöz, Kaşıkçı, Karaağaç, Paşalar, Mededli, Kuzguncuk, Yenice-i Sağir ve Yenice-i Kebir köyleridir.

3.2.1.4. Gölpazarı Nahiyesi

Gölpazarı nahiyesi, Bilecik kazasının kuzeydoğu tarafında mevcuttur ve içerisinde 1890'lı yıllarda 55 köy bulunmaktadır⁹⁴. Nahiyenin umumi nüfusu 13.514'tür. Müslümanların sayısı 5.328'i erkek ve 5.356'sı kadın olmak üzere 10.684'tür. Ermenilerin nüfusu 1.457'si erkek ve 1.084'ü kadın olmak üzere 2.541'dir. Katoliklerin sayısı ise 107'si erkek ve 93'ü kadın olmak üzere 200'dür. Protestanlar 68 kişidir. Rum nüfusu burada azdır ve sadece 21 kişiden ibarettir⁹⁵.

Nahiye merkezi Gölpazarı kasabası olup Bilecik'e 8 saat; Bursa'ya 26 saat uzaklıktadır. 1890'lı yıllarda nahiye dâhilinde toplam 60 cami ve mescid, 60 mektep, 3 medrese, 3 kilise, 2 hamam, 4 han, 28 dükkân ve 3.340 hane vardır⁹⁶.

1908 yılı itibariyle Gölpazarı kasabası içinde 168 hane, 71 dükkân, 5 kahvehane, 1 cami, 1 medrese, 1 vakıf hanı, 3 fırın, 1 hamam, 1 ibtidâî mektebi ve 4 debbağhane

⁹² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.265.

⁹³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.174.

⁹⁴ 1908'li yıllarda köy sayısı 72 olarak gözükmektedir. Muhtemelen köy sayısının bu rakama ulaşmasında yeni göçmen köylerinin kurulması etkili olmuştur.

⁹⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.350.

⁹⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.174.

bulunuyordu⁹⁷. Ayrıca nahiyeye bağlı Doğancılar köyünde bir ılıca vardır ve yöre insanları bundan istifade etmektedirler.

Nahiye'nin başlıca mahsulâtı buğday, arpa ve diğer hububat ürünleridir. Ayrıca çok fazla miktarda üzüm, afyon, ipek kozası da yetiştirilir. Gölpazarı nahiyesine bir şose yolu açılmış olduğu gibi Sakarya nehri üzerine dahi büyük bir köprü inşa edilerek halkın bu önemli ihtiyaçları karşılanmıştır. Ayrıca nahiyeye içerisinde Salı günleri pazar kurulurdu⁹⁸.

Gölpazarı'na bağlı 55 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır⁹⁹: Yedi, Belkese, Baltalı, Tiran, Tekkeçiler, Timurhanlar, Türkmen, Tohumlar, Çukurviran, Sarı Hacılar, Caferler, Çengeller, Camışkı, Haydan, Kuzular, Hacı Durmuşlar, Doğancılar, Dokuz, Derecik, Viran, Dumanlar, Dereli, Seyfler, Söğütçük, Şeyhler, Şahinler, Suhteler, Sorguncuk, Durgunlar, Taşçı Âhiler, Tuzaklı, Kavanozlar, Kara, Kavacık, Kuşçaviran, Karahasanlar, Kasımlar, Karacalar, Karaahmetler, Gözaçanlar, Gökçeler, Keskin, Gemici, Güldağı, Kümbend, Köçek Susuz, Gökçekaya, Köçek Sürmeli, Köprücük, Musalar, Nalçacılar, Nesim Hoca, Yağcı, Yumaklıve Yeni Köyleridir.

3.2.1.5. Pazarcık Nahiyesi

Pazarcık nahiyesi Bilecik'in güneyinde yer alır. Merkezi Pazarcık kasabasıdır. Kasaba yüksekçe bir yerde kurulmuştur. Demiryolu hattına ise bir buçuk saat mesafededir. Pazarcık Bilecik'e yayan 6 saat, Bursa'ya 16 saat mesafe ve uzaklıktadır. Nahiye'nin genel olarak toplam 20 köyü vardır. Bu köylerin yaklaşık 15 tanesi göçmen köyü olup köyler yeni kurulmuştu¹⁰⁰.

⁹⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.351.

⁹⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.290.

⁹⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.175.

¹⁰⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.173.

1890'lı yıllarda nahiyenin genel nüfusu 7.105; hane sayısı ise 2.381'dir. Bunun 3.669'u erkek ve 3.436'sı kadındır. Nahiyenin en önemli özelliklerinden birisi de ahalisinin tamamının Müslüman olmasıdır. Nahiye merkezi olan Pazarcık kasabasında ise 376 hane vardır ve 2.139 kişi burada yaşamaktaydı¹⁰¹.

Adı geçen tarihte nahiye genelinde toplam 11 cami, 12 mescid, 6 hamam, 9 han, 6 fırın, 7 kahvehane, 12 su değirmeni, 1 bab ortaokul bulunmaktadır.

Nahiye'de ise Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından inşa ettirilmiş 1 cami, 1 kervansaray, 1 kar-ı kadim, 1 han, 1 ortaokul, 1 ibtidaî mektebi, 1 gazhane vardır. Ayrıca bakkal, manifatura, kahvehane ve saire olarak toplam 105 dükkân da diğer unsurlardandır.

Nahiye merkeziyle kendisine bağlı köylerin arazisi verimlidir. Ahalisi ekseriyetle ziraat ile uğraşmaktadır. Mevki olarak yüksek bir yerde bulunduğundan kış mevsiminde çok şiddetli soğuklar görülür. Nahiye içerisinde nahiye müdürünün, Bilecik kazası kaymakamının ve diğer hükümet görevlilerinin teşviki ve halkın gayretleriyle 60 dönüm genişliğinde bir arazide gül yetiştiriciliğine başlanmış ve iki adet Gülhane vücuda getirilmiştir¹⁰².

1891 yılında Pazarcık'a bağlı 20 köy bulunmaktaydı. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilyet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır¹⁰³: Alınca Ferânlar, Elmalı-ı Yörük, Elmalı-ı Kebir, Ahmetler, Bakras, Bozca Armut, Barçalık, Dülger Oluğu, Dere, Veli Oğlu Yaylası, Sarnıç, Sarı Dayı, Arab Dede, Kınık, Kara, Gümüş Dere, Nazif Paşa, Gevde, Bahçe Sultan ve Bulduk Köyleridir.

¹⁰¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.174.

¹⁰² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.350.

¹⁰³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.176.

3.2.1.6. Yarhisar Nahiyesi

Yarhisar nahiyesi, Bilecik'in batı tarafında olup nahiye merkezi İlyas Bey Köyüdür. İlyas Bey Köyü Bilecik'e yayan beş saat mesafe ve uzaklıktadır. Nahiye sınırları içerisinde bulunan köy sayısı 29'dur. Bu köylerin 11 tanesi ise yeni kurulan göçmen köyleridir¹⁰⁴.

Nahiyenin umumi nüfusu 6.148 kişidir. Bunun 3.150'si erkek ve 2.998'i kadındır. Toplam hane sayısı ise 950'dir. Bu nahiyenin nüfusu da Pazarcık nahiyesinin nüfusu gibi tamamen Müslüman'dır. Nahiye dâhilinde toplam 22 cami ve mescid, 18 hamam, 10 dükkân vardır¹⁰⁵.

Nahiye merkezi olan İlyas Bey Köyü'nde 1 cami, 1 imaret, İlyas Bey Vakfı tarafından masrafları karşılanan 1 ilkokul, 124 hane, 8 dükkân, 2 kahvehane vardır. Köye ismini veren İlyas Bey'in türbesi ve müelliflerden Feraizcizade'nin kabri de bu köyde bulunmaktadır.

Nahiye sınırları içerisinde başta buğday, arpa ve mısır olmak üzere her türlü hububat ürünü yetiştirilmektedir. Ayrıca koza yetiştiriciliği de diğer bir önemli gelir kaynağıdır.

Yarhisar nahiyesi çevresinde ve doğrudan nahiye merkezi olan İlyas Bey köyüne bağlı 29 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır¹⁰⁶: Arpalık, Ulumba, Elma bahçe, İskâniye, Akbıyık, Akbıyık-1 tekke, Alpagut, Erkoca, Bayramşah, Bahçecik, Çavuş, Hasandere, Dumar, Dere, Sultaniye, Sütlük, Sekeri, Ayvacık, Kendirli, Koyun, Karaağaç, Kınık, Karaamuca, Gönenceğiz, Gökçesu, Günice, Yarhisar, Karahasanlar ve İlyas Bey Köyleridir.

¹⁰⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.175.

¹⁰⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s176.

¹⁰⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.177.

3.2.2. Söğüt Kazası

Söğüt kazası, Ertuğrul sancağının güneydoğu tarafındadır. Yüzölçümü 29 bin km karedir¹⁰⁷. Söğüt kazasının, kuzeyinde Bilecik kazası ve Gölpaazarı nahiyesi, batısında Domaniç nahiyesi, güneyinde ve doğusunda Kütahya Sancağı ve sadece doğusunda Kastamonu sancağı yer alır¹⁰⁸. Söğüt kazasına doğrudan doğruya, merkezine bağlı 31 köy vardır.

Ayrıca Bozöyük, İnönü ve Mihalgazi adında 3 nahiyesi vardır. Merkez köyleri ve nahiye köylerinin toplamı 92 köydür. Kazanın genel nüfusu 1890'lı yıllara âit kayıtlarda 40.840'tır. Bu nüfusun 21.010'u erkek ve 19.830'u kadındır. Kaza dâhilinde ise 8.900 hane vardır¹⁰⁹. 1908 yılı kayıtlarına göre kaza genelinde toplam 59.013 nüfus vardır. 1912 tarihli diğer bir kaynağa göre Söğüt kazası genelinde 32.142 Müslüman; 4.000 Rum; 3.651 Ermeni ve 47 Yahudi olmak üzere toplam 39.840 kişi yaşamaktaydı¹¹⁰.

Söğüt, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ev sahipliği yapması nedeniyle önemli bir yerleşim merkezidir. Gerek beyliğin/devletin ilk merkezi ve başkenti olması, gerekse devletin kurucusu Osman Gazi'nin babası Ertuğrul Gazi'nin mezarı ve türbesinin burada bulunması, Söğüt'ün ehemmiyetini daha da artırmaktadır.

Kaza dâhilinde genel olarak her türlü hububat yetiştirilmektedir. Ayrıca üzüm, pamuk, susam, her türlü sebze ve meyve de fazla miktarda yetişir.

¹⁰⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.38.

¹⁰⁸ Binbaşı M.Nasrullah/Kolağası M.Rüşdü/Mülazım M.Eşref, *Memalik-i Mahrûsa-ı Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, İstanbul 1907, s.42.

¹⁰⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.39.

¹¹⁰ Nakracas, *a.g.e.*, s.130.

3.2.2.1.Kazanın Merkezi: Söğüt

Söğüt kaza merkezidir. Mevki olarak yüksekte, dört tarafı gül, meyve ve dut bahçeleriyle çevrilidir. Su ve havası latif olup, genel manzarası çok güzeldir. Kaza, bir dağın eteğinde ve Bilecik'e 6, Bursa'ya da 24 saat mesafede bulunup bir şose ile sancak merkezine bağlanmıştır.

Söğüt'e on dakika mesafede ve şose üzerinde "cedd-i emced" Hazret-i Ertuğrul Gazi hazretlerinin türbeleri bulunur. Bu türbe padişah II. Abdülhamid tarafından tamir ettirilmiş, yine kendisi tarafından türbeye birçok kıymetli hediyeler ihsan edilip gönderilmiştir. Ertuğrul Gazi'nin zevcesi ile oğlu Savcı Bey'in mezarları dahi türbenin bitişiğinde bulunur. Türbenin etrafında yine Osmanoğulları sülalesine mensup kimseler ile beyliğin kurulmasında önemli roller üstlenmiş zevatın mezarları da yer almaktadır. Türbenin çevresi ağaçlarla süslü olduğu gibi içerisinde bir şadırvan, bir de medrese vardır¹¹¹.

Söğüt'ün Hacı Hüseyin mahallesinde Ertuğrul Gazi cami-i şerifi ile kasaba dâhilinde Çelebi Sultan Mehmed hazretlerinin bânîsi olduğu Cami-i Kebir camileri yer almaktadır. Yine bu yerler de Sultan II. Abdülhamid tarafından tamir ettirilmiş ve buralara birtakım hediyeler göndermiştir. Bu camilerden başka, kasabada 2 cami daha vardır¹¹². Bunlar, Mir-i Piyade Hacı Mustafa Ağa'nın Bâlâ Camii ve Hıfzî Hüseyin Efendinin bânîsi olduğu Orta Camiidir. Ayrıca kasaba içerisinde Sultan Abdülmecid Han tarafından yaptırılan 4 tane çeşme vardır ve halk bunlardan istifade etmektedir¹¹³.

1890'lı yıllarda kaza içerisinde 2 medrese, 2 kütüphane, 1 rüştiye mektebi, 1 ibtidaiye mektebi, büyük bir hükümet konağı, 1 askerî depo, 1 askerî daire, 1 telgrafhane, 3 fabrika, 1 eczahane vardır. Ayrıca, kasabaya bağlı köylerle birlikte 4.166

¹¹¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.187.

¹¹² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.188.

¹¹³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.360.

hane, 2 kilise, 1 havra, 27 hamam, 265 dükkân, 87 mağaza, 15 han, 8 fırın, 6 debbağhane, 251 kahvehane bulunmaktadır¹¹⁴.

1908 yılında kazanın, kendisine bağlı köyler olmaksızın sadece 1.200 hanesi vardır ve 3.500'ü Müslüman, 2.500'ü gayr-i müslim olmak üzere toplam 6.000 nüfusu olduğu görülmektedir¹¹⁵. Köyleriyle birlikte nüfusu ise 17.845 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nüfusun 7.458'i erkek, 7.380'i kadın olmak üzere 14.838'i Müslüman'dır. Rum nüfusunun toplam sayısı ise 1.488'dir. Bunun da 766'sı erkek, 722'si de kadındır. Ermenilerin miktarı 1.472 olup 876'sı erkek, 596'sı kadındır. En az nüfusa sahip olan Katoliklerin sayısı ise 47'dir. Bunların da 28'i erkek, 19'u kadındır.

1908 yılında Söğüt'te 3 cami, 4 mescid, 1 kütüphane, 2 medrese, 1 idadi mektebi, erkek ve kızlara mahsus 2 ibtidaî mektebi, 1 Rum kilisesi, 1 Rum mektebi, 190 dükkân, 4 hamam, 4 harir (ipek) fabrikası vardır¹¹⁶.

Arazisinin 3/4'ü dağlık ve taşlık olup sadece 1/4'ü tarım yapmaya elverişlidir. Her çeşit mahsul yetiştirilir. Üretimi yapılan başlıca ürünleri pamuk ve üzumdür. Murat Dağı'ndan doğup Ankara vilayetinden geçtikten sonra yine vilayet arazisinden geçen Sakarya nehri, Söğüt'e iki saat mesafeden ve güney tarafından akarak çevresinde bulunan pek çok köyün ahalisine mebzul miktarda sebze ve meyve yetiştirmesine imkân sağlar. Ayrıca cuma günleri kasabada pazar kurulmaktadır¹¹⁷.

Anadolu demiryolu hattının Bilecik, Bozöyük ve İnönü istasyon merkezleri Söğüt'e dörder saat mesafede bulunmaktadır. Dolayısıyla kasabada ve köylerinde üretilen hububat ve diğer ürünler adı geçen istasyonlardan diğer yerleşim yerlerine ihraç edilir. Bütün bunlara ilave olarak Söğüt kasabasına üç saat mesafede üzeri kârgir kubbeli

¹¹⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.177.

¹¹⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.351.

¹¹⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.352.

¹¹⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.298.

bir kaplıca vardır. Bu kaplıcanın cilt hastalıklarına iyi geldiği, o yörede yaşayanlar tarafından ifade edilmektedir.

1891 yılında Söğüt Kazası'na bağlı 31 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilyet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır¹¹⁸: Serhoca, Devtaş, Çaltı-1 koz, Çaltı-1 evsat, Çaltı-1 zîr, Borucak, Hamidabad, Küre, Katlic, Zeyve, Kepan, Demez, Kızılsaray, Zenzemiye, Oluklu, Ahur, Esri, İnhisar, Tarpak, At alanı, Tekkeçiler, Çalkara, Ortaca, Hisarcık-1 kebir, Hisarcık-1 sağır ve Samri Köyleridir.

Bu köylerden başka göçmenler tarafından teşkil olunan 4 köy daha vardır. Bu köylerin isimleri ise şöyledir¹¹⁹: Savcı Bey, Gündüz Bey, Rıza Paşa ve Hayriye köyleridir.

3.2.2.2. Bozöyük Nahiyesi

Söğüt kazasına bağlı ve 30 köyden meydana gelen bir nahiyedir. Bozöyük nahiyesinin merkezi Bozöyük kasabasıdır. Nahiyeye, Söğüt kazasının güneybatı tarafında yer almaktadır¹²⁰. Verimli bir ovanın doğu tarafında, iki tepenin arasında ve eteğinde kurulmuş olan Bozöyük Nahiyesi'nin içinden Karasu nehri geçer.

Karasu nehri üzerinde mevcut 17 adet hızarhanede her sene imal edilen tahta ve sair kereste İstanbul'a ve civar kazalara sevk olunur. Bozöyük Nahiyesi'nin bu işten senelik geliri 1.500 lira civarındadır. Bundan başka yine Karasu üzerinde bulunan 14 yapı içerisinde 95 adet eski tarz değirmen taşı vardır. Nahiyeye arazisinin genelinde topraklar verimlidir ve her türlü hububat, sebze ve meyve yetiştirilir¹²¹.

¹¹⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.178.

¹¹⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.179.

¹²⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.357.

¹²¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.179.

Bozöyük, Haydarpaşa demiryolu güzergâhında bulunmaktadır. Bursa'dan Konya'ya uzayan büyük şose de nahiyenin ortasından geçer. Söğüt kazasına yayan olarak 4, Bilecik'e 8, Bursa'ya 26 saat uzaklıktadır.

Nahiyenin genel nüfusu 8.113'tür. Bunun 4.140'ı erkek, 3.973'ü de kadındır. Nüfusun tamamı Müslüman'dır. Nahiye dâhilinde toplam 16 cami ve mescid, 20 mekteb, 6 hamam, 36 değirmen, 5 han, 36 mağaza, 33 dükkân ve 1.375 hane bulunur¹²².

Bozöyük de ise 1 ortaokul, 1 medrese, 1 cami ve bir de hükümet konağı vardır. Burada kilim, halı, seccade dokunup üretilmektedir. Bunlardan başka, Ertuğrul Gazi'nin muasırlarından Kumral Baba, Dodurga Köyü civarında Giral Seydi, Alemşah, Muhyiddin ve Hoca Yedigâr Cami-i şerifleri vardır¹²³.

Nahiye köylerinin bir kısmı eski köyler olup yenileri göçmenler tarafından oluşturulmuştur. Bozöyük'e bağlı 29 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilyet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır¹²⁴: Dodurga, Esnemez, Dereblan, Viran, Darıdere Yörük yayla, Bozalan, Yörük çetmi, Eyice, Deli elmacık, Çaydere, Yukarı armutlu, Aşağı armutlu, Karaçayır ve Kapan alan Köyleridir.

Bu köylerden başka göçmenler tarafından teşkil olunan 14 köy daha vardır. Bu köylerin isimleri ise şöyledir¹²⁵: Düzdağ, Çerkes çetmi, Akpınar, Çokçapınar, Ereğli, Pobra, Kavalca, Karaağaç, Şefkatiye, Seyyid Ali, Cihangazi, Osmaniye, Ormangözle ve Saraycık Köyleridir.

¹²² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.180.

¹²³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.181.

¹²⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.182.

¹²⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.183.

3.2.2.3. İnönü Nahiyesi

İnönü nahiyesi, Söğüt kazasına bağlı nahiyelerden olup 15 köyü bulunmaktadır. Söğüt'ün güney tarafında yer alır. Nahije merkezi olan İnönü köyü Haydarpaşa-Ankara hattı ve Bursa-Konya şosesi üzerinde ve bir dağ eteğinde bulunmaktadır. Ayrıca Söğüt'e yayan 6, Bilecik'e 14 saat uzaklıktadır.

Arazisi verimli olup her türlü hububat çok fazla yetiştirilmektedir. Bu hububatın senelik olarak takriben 20.000 kilesi demiryolu vasıtasıyla İstanbul'a ve Eskişehir'e nakledilmektedir¹²⁶.

Nahiyenin genel nüfusu 5.088'dir. Bunun 2.593'ü erkek, 2.495'i kadın olmak üzere tamamı Müslüman'dır. Nahije içerisinde toplam 16 cami ve mescid, 16 okul, 2 medrese, 2 hamam, 2 han, 60 dükkân ve 1.058 hane vardır. Ayrıca cumartesi günleri nahiyede pazar kurulmaktadır¹²⁷.

Nahiyeyi oluşturan köylerin bir kısmı eskidir, bir kısmı da göçmenler tarafından yeni oluşturulmuştur. İnönü kasabası çevresinde ve doğrudan kasabaya bağlı 14 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır¹²⁸: Çukurhisar, Tutluca, Yukarı Kuzfındık, Aşağı Kuzfındık, Kümbet ve Balak Köyleridir.

Göçmenler tarafından teşkil edilen yeni köyler ise şunlardır¹²⁹ : Kümbet, Akpınar, Yukarı oklubalı, Aşağı oklubalı, Arslan Bey, Yeni, Namlı, Kandilli ve Hoca Yedigâr Köyleridir.

¹²⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.381.

¹²⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.297.

¹²⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.191.

¹²⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.192.

3.2.2.4. Mihalgazi Nahiyesi

Mihalgazi nahiyesi, Söğüt kazasına bağlı nahiyelerden birisi olup, mezkûr kazanın doğu tarafında yer almaktadır. Nahiyeye merkezi Akköy olup Söğüt'e yayan olarak 6, Bilecik'e 10 saat mesafededir. Arazisi oldukça verimli olup başlıca mahsulâtı ipek kozasıyla üzümdür. Nahiyeye merkezi, Sakarya nehrine iki saat uzaklıktadır. Nahiyeye genelinde toplam 16 köy bulunmaktadır.

Nahiyenin genel nüfusu 9.794'tür. Bu nüfusun 3.877'si erkek, 3.738'i kadın olmak üzere 7.615'i Müslüman'dır. Ermeniler, nüfusun geri kalanını oluşturmaktadırlar. Onların nüfusu ise 1.272'si erkek ve 907'si kadın olmak üzere toplam 2.179'dur.

1891 yılına ait kayıtlarda nahiyenin sınırları içerisinde toplam 13 cami ve mescid, 3 medrese, 13 okul, 2 kilise, 5 han, 2 hamam, 17 mağaza, 92 dükkân ve 2.288 hane olduğu anlaşılmaktadır¹³⁰. Bununla birlikte cuma günleri nahiyede pazar yeri kurulmaktadır.

Mihalgazi nahiyesi çevresinde ve doğrudan nahiyeye merkezi olan Akköy'e bağlı 16 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilyet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır¹³¹: Tozmasan, Eyindir, Bunaklar, Gümlü, Karaoğlan, Çay, Koyunlu, Harman, Kuşça, Dere, Fırka, Hune, Nardin, Muradça ve Hisarlık Köyleridir.

3.2.3. İnegöl Kazası

İnegöl kazası, Ertuğrul sancağının güneybatı taraflarında yer almaktadır. Kazanın kuzeyinde Yenişehir, doğusunda Bilecik ve Söğüt kazaları, güneyinde Kütahya ve

¹³⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.192.

¹³¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.193.

batısında ise Bursa merkez sancağı bulunmaktadır. Yüzölçümü 2 bin km kareden ibarettir. Yenice ve Domaniç, kasabanın nahiyeleridir¹³².

1890'lı yıllarda kazanın genel nüfusu 34.437 olup bunun 17.712'si erkek, 16.725'i ise kadındır. Bu nüfus içerisinde ancak 5.250 kadarı gayr-i müslimdir. Kaza merkezine bağlı 71 köy bulunmaktadır. Domaniç ve Yenice nahiyelerine ait köyler de hesaplandığında bu rakam 110'a ulaşmaktadır¹³³.

1908 yılına gelindiğinde hem köy sayısında hem de kazanın nüfusunda ciddi bir artış gözlemlenmektedir. Buna göre zikrolunan tarihte kazanın nahiyeleriyle birlikte 134 köyü vardır. Nüfusu ise kaza genelinde 60.383'e ulaşmıştır. Bu nüfusun 53.152'si Müslüman; geri kalan kısmı ise gayr-i müslimdir¹³⁴.

Yine bölgenin nüfusu hakkında 1912 tarihli istatistikleri ihtiva eden diğer bir kaynağa göre kazada, 47.149 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun 45 bini Müslüman; 2.149'u Ermeni idi¹³⁵.

Kaza içerisinde çok miktarda zengin maden yataklarına rastlanıldığı gibi kazada maden suları da çoktur. Maden sularında en meşhuru Çitli Köyü yakınlarında çıkan maden suyudur.

Kazanın arazisi dağlık ve ormanlıktır. İnegöl ovasından başka, ziraata elverişli yerleri azdır. Genel olarak kazada koza, hububat ürünlerinin her çeşidi, tütün, üzüm, sebze ve meyve yetiştirilmektedir.

¹³² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.382.

¹³³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.177.

¹³⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.382.

¹³⁵ Nakracas, *a.g.e.*, s.130.

3.2.3.1. Kazanın Merkezi: İnegöl

İnegöl kazasının merkezi İnegöl kasabasıdır. Keşiş dağının önünde, vilayet merkezine 45, sancak merkezine ise 72 km uzaklıktadır. Zaman olarak ise Bursa'ya 8, Bilecik'e 10, Yenişehir'e 4 saat mesafede bulunur.

İnegöl'ün suyu ve havası latif, mevki olarak manzarası hoş olup, etrafında bulunan ovanın doğu tarafında Ahu Dağı, güneyinde Domaniç Dağları, batı tarafında Keşiş Dağı ve kuzey batı taraflarında Hamza Bayırları vardır. Kaza içerisinde bulunan üç nehir ise üzerinde bulunan çeşitli değirmenleri çalıştırmaktadır¹³⁶.

İnegöl ovasında bulunan Çayır, Akçasu, Bedre suyu, Hocaköy suyu, Kalburet ve Karadere namlarında altı dere, ovanın çeşitli mahallerinde akarak ve ovayı sulayarak Delikli Kaya nam mahalde birleşir. Buradan Yenişehir ovasına girerek Göksu adını alır ve Sakarya nehrine dökülür.

İnegöl Bursa'ya ve Yenişehir'e birer şose ile bağlandığı gibi Pazarcık ve Bozöyük merkezlerinden geçmek üzere Kütahya'ya dahi bir şose ile bağlıdır. Kasaba civarında Kavakdibi, Mahzenbaşı ve Değirmenarkası isimlerinde üç tane mesire yeri vardır. Ayrıca İnegöl'e beş saat mesafede Oylat Hamamı namıyla bilinen bir ılıca mevcuttur.

1890'lı yıllarda İnegöl'de 7 cami, 2 mescid, 1 medrese, 102 cilt kitabı içerisinde barındıran 1 kütüphane, 1 eczahane, 1 muvakkithane, 5 harir fabrikası, 1 bedesten, 2 hamam, 7 fırın, 13 debbağhane, 30 kahvehane, 20 mağaza, 305 dükkân, 7 mekteb, 1 telgrafhane, 1 hükümet konağı ve 1.374 hane vardır¹³⁷.

¹³⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.178.

¹³⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.179.

1908’li yıllarda kasaba içerisinde 1 hükümet konağı, 1 emlak-ı şahane idaresi, yeni bir surette inşa edilmiş olan 1 hastahane, 500 dükkân, 10 cami, 2 medrese, 1 tekke, 1 kız ortaokulu, 1 erkek ortaokulu, 3 ibtidaî mekteb, 8 sıbyan mektebi, 1 gazhane, 1 mezbaha-hane, 3 hamam, 1 harir fabrikası, 1 yağ fabrikası, 18 fırın, 10 han, 90 kahvehane, 1 yağhane vardır. Ayrıca bu tarihlerde, kasabanın 2.800 hanesi ve 12.000 nüfusu olduğunu kaynaklar zikreder¹³⁸.

İnegöl halkının ekseriyeti ziraat yaparak geçimini sağlamaktadır. Bölgede ormanların geniş yer kaplaması, orman ve orman ürünlerinden halkın istifade etmesini sağlamaktadır. Özellikle kereste üretimi gelişmiştir. Hububatın ve sebzenin her çeşidi kasabada yetiştirilmektedir. Büyük meralara sahip olduğu için hayvancılık gelişmiştir. En fazla koyun ve keçi beslenmektedir. Ayrıca perşembe günleri kasabada pazar kurulmaktadır¹³⁹.

Eski köylerden Çitli Köyü, yaya olarak İnegöl’e 2,5 saat mesafededir ve civarında bulunan bir dağın eteğinde “Çitli Maden Suyu” çıkmaktadır. Bu suyun bazı hastalıklara faydası olduğu, imtiyaz ile idare edildiği ve tedavide de kullanıldığı bilinmektedir¹⁴⁰. Şöhreti her tarafta bilinen Çitli Maden Suyu, şişelere konulup çeşitli kasaba ve şehirlere gönderilmektedir. Özellikle İstanbul’a gönderilen bu su, mezkûr şehirde çokça satılmaktadır. Suyun kaynağı, inşa edilmiş olan bir binanın içerisine alınmış olup sürekli bir şekilde bir doktorun kontrolü altında ve teftişinde şişelere doldurulur.

Su kaynağı için inşa edilmiş olan binanın üst katı, belli hastalıklara müptela olanların tedavisi için teşkil olunmuş bir hastanedir. Kaynağın çevresi baştanbaşa ağaçlık olup manzarası çok güzeldir.

¹³⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.380.

¹³⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.381.

¹⁴⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.382.

İnegöl'e bağlı 71 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilyet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır ¹⁴¹: Akhisar, Karalar, Çavuş, Duma, Ata beni, Hamza Bey, Yeni Yörük, Fındıklı, Kozluca, Tafuş, Şab Ali, Kulaca, Akbaşlar, Yiğit, Olukman, Sepurdu, Eymir, Yenice-i Müslim, Kurşunlu, Özlice, Kınık, Çitli, Hamamlı, Ali Bey, Bilal, Çeltikçi, Mizal, Hacı Kara, Karacakaya, İskânî, Kanlıkavak, Tüfenkçi konağı, Rüştüye, Gedikpınar, Güney, Kestane, Tahtaköprü, Mezid, Kestane alan, Konurlar, Orta didenler, Dipsizgöl, Murat Bey, Hayriye, Maden, Eski, Gülbahçe, Kadı İsa, Viran, Sertaz, Bedre, Hoca, Sûla, Gerles, Genci, Günle, Kıran, Alanya, Aksu nikye, Hamidiye, Hilmiye, Sülüklügöl, Soğukdere, Hüseyin Paşa, Mesudiye, İhsaniye, Osman dede, Tekke, Dere ve Fundacık Köyleridir.

Adı geçen bu köylerden 24'ü isimlerinden de anlaşılacağı üzere sonradan göçmenler tarafından kurulmuştur. Sadece bu göçmen köylerinde 2.125'i erkek ve 1.910'u kadın olmak üzere 4.035 nüfus göçmen vardır¹⁴².

3.2.3.2. Domaniç Nahiyesi

Domaniç Nahiyesi, İnegöl kazasının nahiyelerinden olup 40 köyü vardır. Nahije merkezi Domaniç kasabası olup bağlı olduğu İnegöl kazasına 8 saat uzaklıktadır. Nahije, kazanın güney tarafında yer almaktadır. Arazisi Keşiş ve Domaniç Dağlarının eteklerinde ve deniz seviyesinden hayli yüksektedir. Güney tarafları taşlık ise de kuzey ve doğu kesimlerindeki topraklar bir dereceye kadar verimlidir. Başlıca yetiştirilen ürünleri buğday, arpa gibi hububatın yanı sıra afyon ve anasondur¹⁴³.

¹⁴¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.184.

¹⁴² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.178

¹⁴³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.384.

1891 yılında nahiyenin genel nüfusu 8.000'dir ve halkın hepsi Müslüman'dır. Aynı tarihlerde nahiyede toplam 38 cami ve mescid, 20 dükkân, 40 mekteb ve 1.500 hane bulunmaktadır¹⁴⁴.

Nahiye dâhilindeki köylerden olan Hisar Köyü civarında, şimdiye dek bilinemediği halde 1888 senesi başlarında tesadüfen keşfedilen ceddimiz Ertuğrul Gazi hazretlerinin annesi Hayme Ana'nın mezarı vardır. Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Mahmud Celaleddin Paşa'nın bu durumu İstanbul'a bildirmesi üzerine Sultan II. Abdülhamid mezarın muhafaza altına alınmasını ve oraya güzelce bir türbe inşa edilmesini irade buyurmuştur. Daha sonra mezar koruma altına alındığı gibi mezarın üstüne de türbe inşa edilmiştir¹⁴⁵.

Domaniç nahiyesi çevresinde kendisine bağlı 40 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır¹⁴⁶: Hisar, Köçek Çukurca, Borgüc, Burhan, Soğucak, Kuranlar, Karakaya, Göçebe, Bercîn, Kara, Peşmet, Dura Bey, Sarot, Çiftlik, Dûmûr, Çakıl Çavk, Tarâz, Böğürler, Ilıcaksu, Bulamur, Domba-yı Çayır, Fundacık, Seyyid Fevzi, Erikli, Karık, Kozcağız, Güney, Saruhanlar, Ömerler, Burceyn, Bozbeylan, Aygırlar, Bike, Kozluca, Çarşamba, Ortaca ve Karamanlar Köyleridir.

3.2.3.3. Yenice Nahiyesi

İnegöl kazasına bağlı diğer bir nahiye de Yenice nahiyesidir ve kazanın batı tarafında yer almaktadır. Nahiye merkezi Yenice kasabasıdır ve kasabanın üç tane mahallesi bulunmaktadır. Nahiyede, bir nahiye müdürlüğü bulunmamaktadır. Nahiye,

¹⁴⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.179.

¹⁴⁵ Öcal, *a.g.e.*, s.42.

¹⁴⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.185.

Zabıta Mülkiye Memurluğu olarak idare edilmektedir. Bunun sebebi ise nahiye nüfusunun tamamına yakınının gayr-i müslim olmasıdır¹⁴⁷.

Nahiye dâhilinde her çeşit hububat ile sebze, meyve ve bilhassa karpuz, kavun ve üzüm mebzul miktarda yetiştirilir. Yörede ipek kozası da üretilmektedir. Bazı köylerinde ipek fabrikaları dahi vardır.

1890'lı yıllarda nahiye genelinde 5.600 nüfus vardır. Bu nüfusun 5.000 kadarı gayr-i Müslim, geri kalanı ise Müslüman'dır. Nahiyede 2 cami, 2 kilise, 7 mekteb, 3 hamam, 3 han, 35 dükkân, 1.120 hane vardır¹⁴⁸.

Köy sayısı ise diğer nahiyelere göre oldukça az olup toplam 3 tanedir. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilyet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır¹⁴⁹: Cerrah, Edebey ve Kadîmî Köyleridir.

3.2.4. Yenişehir Kazası

Yenişehir kazası, Ertuğrul sancağının kuzeybatı tarafında yer almaktadır. Kazanın doğusunda Bilecik, güneyinde İnegöl kazası; batısında Pazarköy, Gemlik, Bursa ve İznik Gölü; kuzeyinde ise İzmit sancağı yer almaktadır.

1890'lı yıllarda İznik nahiyesi de dâhil olmak üzere kazanın genel nüfusu 26.550'dir. Yine aynı tarihte kazanın; 48'i Yenişehir kasabasına, 41'i de İznik nahiyesine bağlı olmak üzere toplam 89 köyü vardır. Ayrıca kaza dâhilinde 4.975 hane bulunmaktadır¹⁵⁰.

¹⁴⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.369.

¹⁴⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.186.

¹⁴⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.186.

¹⁵⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.187.

1908 yılında, İznik nahiyesi de dâhil olmak üzere kazanın genel nüfusu 45.306'dır. Bu nüfusun 40.369'u Müslüman, geri kalan kısmı ise gayr-i müslimdir. Yine mezkûr tarihte İznik nahiyesiyle birlikte toplam 111 köyü içerisine almaktadır. Bölgedeki nüfus miktarını veren 1912 tarihli diğer bir kaynağa göre, kazanın toplam nüfusu 55.974'tür. Bu nüfusun 42.784'ü Müslüman; 9.720'si Rum; 3.470'i Ermeni'dir.¹⁵¹ Kazanın yüzölçümü 1.300 km karedir. Kazanın arazisi gayet münbit ve verimli olup buralarda her türlü mahsul yetiştirilirdi.

3.2.4.1. Kazanın Merkezi: Yenişehir

Yenişehir kazasının merkezi Yenişehir kasabasıdır. Verimli bir ovanın üzerine kurulmuş olan kazanın vilayet merkezine uzaklığı takriben 54 kilometredir ve bir şose ile buraya bağlıdır. Sancak merkezine yayan 8, Bursa'ya da 10 saat mesafededir¹⁵².

1891 yılında Yenişehir içinde 6 cami, 5 mescid, 4 medrese, 3 tekke, 2 kütüphane, 1 rüştiye mektebi, 1 hükümet konağı ve 1 telgrafhane vardır. Kasabanın köyleriyle birlikte içerisinde 3 kilise, 26 hamam, 12 han, 255 dükkân, 7 fırın, 8 debbağhane, 50 kahvehane ve 2.830 hanesi bulunuyordu. Yalnız kasaba içerisinde 4.854 nüfus vardır. Bu nüfusun 2.176'sı erkek, 2.045'i kadın olmak üzere 4.221'i Müslüman; geri kalanı ise Rum ve Ermenidir¹⁵³.

Yenişehir, 1908 senesinde civarındaki köyleriyle beraber 3 kilise, 26 hamam, 18 han, 300 dükkân, 10 fırın, 8 debbağhane, 80 kahvehane ve 6.112 haneyi içerisinde bulundurmaktaydı. Sadece kasaba içerisinde 1.326'sı islam hanesi ve 86'sı gayr-i müslim hanesi olmak üzere toplam 1.412 hane mevcuttu¹⁵⁴.

¹⁵¹ Nakracas, *a.g.e.*, s.130.

¹⁵² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.418.

¹⁵³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.187.

¹⁵⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.369.

Yenişehir, Osmanlı Devleti'nin ortaya ilk çıktığı yıllarda Sultan Osman Gazi tarafından başkent yapılmıştır ki o zamandan kalma Sultan Sarayı Hamamı hâlâ ayaktaadır. Kasabada Orhan Gazi'nin inşa ettirdiği Cami-i Kebir en eski camilerdendir. Yine kazanın Cedid Mahallesiinde Sinan Paşa tarafından inşa ettirilmiş bir cami vardır. Vaktiyle caminin avlusunda imaret, zahire konulması için ambar, bir mektep ve bir fırın olduğunu kaynaklar ifade etmektedir¹⁵⁵.

Bâlî Bey Mahallesiinde ise Bâlî Bey Cami-i Şerifi ve büyük bir kervansaray bulunuyordu. Sûk Mahallesiinde Voyvoda Cami-i Şerifi ve civarında 10 hücreli/odası bulunan bir medrese, tarihi yapılarındandır. Kayseriye Mahallesi'nde de bir cami-i şerif, bir medrese ve dershanesi önemli eserlerdendir. Yine aynı mahallede Süleyman Paşa'nın bânîsi olduğu 25 hücreli/odalı yarısı ahşap ve diğer yarısı kargir bulunan Süleyman Paşa Medresesi, eski kitapları içerisinde muhafaza eden kütüphane civarında bulunan Süleyman Paşa'nın mezarı kazanın diğer eski yapılarındandır.

Kargir bir kubbenin üzerinde bulunan Baba Dergâhıyla bitişiğindeki bir cami-i şerif ve kasabaya on beş dakika mesafede Reyhan Paşa türbesi ve mescid-i şerifi de mezkûr mahallede bulunan eski eserlerdendir. Selami Mahallesiinde ise bir Kâdirî ve bir de Halvetî tekkesi vardır. Aynı şekilde Cami-i Kebir Mahallesiinde de bir Kâdirî bir de Halvetî tekkesi bulunmaktadır. Genç Baba türbesi de Cami-i Kebir Mahallesi'nin sair yapılarındandır. Çarşı içerisinde Sükkârî Baba türbesi yer alır. Kasaba içerisinde Çifte Yeni Hamam ve Baba Hamam namında iki hamam ile Köprühisar köyündeki bir kervansaray mevcut olup bunların hepsi eski eserlerden sayılır.¹⁵⁶

Gâib Erenler Mahallesi'nde Sarı Hacı Halil Ağa Cami ve Medresesi ile Çayır Mahallesiinde Şemâkî Cami ve Medresesi, Nüsuh Bey Mescidi, eşraftan Edhem Paşa ve Demirci Hasan Ağa tarafından inşa ettirilmiş iki bab cami önemli hayır

¹⁵⁵ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.419.

¹⁵⁶ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.370.

kurumlarından. Baba Sultan Mahallesi'nde ise Osmanlı Devleti'nin şanına yakışır bir tarzda inşa ettirilen ve 20 odası bulunan yarı kargir 1 hükümet konağı, 1 rüştiye mektebi ile 4 ibtidaî mektebi dahi kasabanın mütemmim cüzlerindedir¹⁵⁷.

Ecdad-ı azamdan “Ay Doğdu Bey” Koyunhisarı nam mahalde medfun olup Sultan II. Abdülhamid tarafından 1888 senesinde mezarının üstüne bir türbe inşa ettirilmiştir. Ayrıca padişah türbe inşası bittiğinde buraya bir takım hediyeler ihsan edip göndermiştir¹⁵⁸.

Yenişehir havası dahi iyi olup Keşiş Dağı'nın eteklerinden doğan ve kasaba civarında akararak dolap vasıtasıyla naklolunan su, halk tarafından içilmekte ve kullanılmaktadır. Ayrıca Yenişehir'de her salı günü pazar açılır ve çeşitli ürünlerin alışverişi yapılır. Bununla birlikte kasabada sanayi mamulleri olmayıp kasabanın ahalisi genellikle çiftçilikle meşguldür. Kasaba civarında sonradan bir ateş değirmeni inşa edilmiştir¹⁵⁹.

Yenişehir'e bağlı 48 köy bulunmaktadır. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilyet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır¹⁶⁰: Kızıl, Çelebi, Karabahadır, Alaylı, Akşesar, Derbend, Kozdere, Barcın, Timurbiga, Dere, Kara, Karacaali, Toprakocak, Borcın, Marmara Köyü (sakinleri Ermeni'dir), Karagölet, Kocu, Mestoz, Çardak, Marki, Çeltikçi, Karasıl, Ayas, Boğaz, Okof, Akçapınar, Karacaahmet, Sevilmiş ve Subaşı Köyleridir.

Göçmenler tarafından yeni kurulan köyler ise şunlardır:¹⁶¹ Hayriye, Ay Doğdu, Hisariye, Mecidiye, Beypınarı (sakinleri Tatar'dır), Kirazlıyayla, Kavaklar Köyü

¹⁵⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.371.

¹⁵⁸ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.53.

¹⁵⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.374.

¹⁶⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.187.

¹⁶¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.187.

(sakinleri Çerkes'dir), Süleymaniye, Selimiye, Cedîd, Bayır, Fethiye, Hamidiye, Osmaniye, Orhaniye, Mahmudiye, Seymen, Yıldırım ve Kiblepınarı Köyleridir.

Hüdavendigâr Salnârmesi'nde bildirildiğine göre adı geçen köylerin arazisi verimli olup buğday, arpa, çavdar, burçak, susam, alef, mısır, melez, kaplıca, merdek, mercimek, nohut, haşhaş, yonca gibi çeşitli ürünler ile çok fazla miktarda kavun, karpuz, ceviz ve üzüm yetiştirilmektedir. Kazanın kapsadığı meralarda ise 47.250 koyun otlatılmaktadır. Ayrıca kaza sınırları içerisinde pek çok çiftlik bulunmaktadır. Bu çiftlikler şunlardır¹⁶²: Ulu, Karakilise, Umrân ve Ada çiftliğidir.

3.2.4.2. İznik Nahiyesi

1891 yılında İznik nahiyesi Yenişehir kazasına bağlı tek nahiyeye olup Yenişehir kazasının kuzey-batı tarafında yer almaktadır. Nahiyeye merkezi olan İznik kasabası tarihte "Nikea" olarak bilinmektedir. Hem kendi adıyla anılan gölün doğu tarafında hem de eski beldenin ortasında kuruludur. Etrafı bağ ve bahçe ile çevrilidir.

İznik içerisinde ve dışarısında "asar-ı atîka" diye nitelendirdiğimiz eski eserler mevcuttur. Başlıca eski yapı, kasabanın dört bir tarafını kuşatan sağlam surlardır. Surların dört farklı yönde kapısı olup kuzey tarafında bulunan kapıya İstanbul; doğusunda bulunan kapıya Lefke; batısında bulunan kapıya Evlana Göl ve güneyindeki kapıya da Yenişehir kapısı denilmektedir¹⁶³.

Diğer taraftan İznik'te bulunan ve asar-ı atîkadan olan Müslüman eserleri de vardır. Belli başlıları ise, Eşref-i Rumî'nin medfun bulunduğu türbe ve camisi, Çandarlı Halil Hayrettin Paşa'nın¹⁶⁴ inşa ettirdiği Yeşil Cami, bazı devlet ricalinin türbeleri ve

¹⁶² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.188.

¹⁶³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.385.

¹⁶⁴ Çandarlı Halil Paşa XIV. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı hanedanı ile birlikte ortaya çıkan ve Osmanlı Devleti'nin gelişmesinde rol oynayan bir Türk ailesi olan Çandarlı ailesindedir. Osmanlı Devleti'nde II.

Ayasofya Camisi'dir. Bundan başka kasaba içerisinde harap bir vaziyette olan pek çok eser de mevcuttur. Kasabanın Rum mahallesindeki kilise de eski eserlerdendir.

1890'lı yıllarda İznik nahiyesinde 5'i imar edilmiş ve 2'si yıkık olmak üzere 7 cami, 2 mescid, 2 medrese, 1 imaret, 1 rüştiye mektebi, 1 kilise, 5 han, 4 fırın, 75 dükkân, 8 kahvehane ve 238 hane vardır¹⁶⁵. İznik nahiyesinde XIX yüzyılın sonlarına doğru genel olarak toplam 14 hamam, 100 dükkân, 15 han, 8 fırın, 30 kahvehane ve 4.245 hane bulunuyordu¹⁶⁶.

1908 yılına ait kayıtlarda ise nahiyede yeni inşa olunmuş 1 hükümet konağı, 1 belediye dairesi, 1 demiryolu idarehanesi, 1 ibtidaî mektebi, 1 sıbyan mektebi, 100 dükkân, 7 han, 6 fırın, 5 kahvehane, 1 otel, 3 imaret, 1 hamam, 600 hane ve 2.500'den fazla nüfus olduğu belirtilmektedir¹⁶⁷.

Nahiye arazisi oldukça verimlidir. Başta hububat ürünleri olmak üzere, üzüm, zeytin, kavun, karpuz, kiraz en çok yetiştirilen ürünlerdir. Ahalisi ekseriyetle çiftçidir ve tarımla uğraşmaktadır. İpekböcekçiliği de çok fazla gelişme göstermiş diğer bir alandır. Diğer taraftan Çarşamba günleri nahiyede pazar kurulmakta ve halk alışveriş ihtiyacını buradan karşılamaktadır¹⁶⁸.

Nahiyede ulaşım ağı hayli gelişmiş ve yaygındır. Yenişehir kasabasından İznik'in demiryolu istasyonu bulunan Mekkece'ye muntazam bir şose vardır. Ayrıca Pazarköy kazasından haftada bir iki defa 3 adet yelken kayığı ve 5-6 tonlato hacminde kayıklar işlemektedir. Bu kayıklar ve deniz ulaşım araçları İznik kasabasına çeşitli

Murat döneminde veziriazamlık yapmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Münir Aktepe "Çandarlı Halil Paşa", *TDVİA C.8.*, İstanbul, 1993, s.212-213.

¹⁶⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.181.

¹⁶⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.370.

¹⁶⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.185.

¹⁶⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.297.

eşyalar getirmekte ve buradan da muhtelif ürünler alarak ticaretin gelişmesine katkıda bulunmaktadır¹⁶⁹.

Nahiye, merkezinden başka 40 köyden meydana gelmektedir. Bu köyler 1891 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesinde şu şekilde yer almaktadır¹⁷⁰: Kumbaşı, Cedîd, Çakırca, Boyalıca, Yörükler, Ömerli, Tacir, Görmezli, Elbenli, İnekli, Sansırak, Hisardere, Alakaya, Oğliyas, Hisarcık, Bekli, Ağlan, Çerkeşli, Eysere, Karadın, Güristan, Hoca, Hotaz, Yalarım, Mustafalı, Meşkere, Nazlıca, Malca, Heceler, Seloz, Tutluca, Akharem ve Mer'î Köyleridir.

Bu köyler eski köyler olup nahiye dâhilinde iskân edilen göçmenler tarafından sonradan kurulmuş köyler de vardır. Bu köyler ise şunlardır¹⁷¹ : Hacı Osman, Sarısu, Katreni, Örencik, İskâniye, Sultaniye ve Mecidiye Köyleridir.

Yukarıdaki köylerden Hacı Osman köyünde 418, Örencik köyünde 150, Sarısu köyünde 21 aile yaşamaktaydı. Bu aileler XIX. Yüzyılın sonlarında Trabzon ve çevresinden gelerek bölgeye yerleşmiş maden işçilerinden oluşuyordu. Bundan başka Karpuzpınar köyünde 108 kişi ve Kırkharman köyünde de 326 Rum ikamet etmekteydi¹⁷².

¹⁶⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.371.

¹⁷⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.189.

¹⁷¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.170.

¹⁷² Nakracas, *a.g.e* , s.131.

IV. BÖLÜM

ERTUĞRUL SANCAĞI'NDA SOSYAL VE İKTİSADÎ HAYAT

4.1. ZİRAAT

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında toplam nüfusun %80'i tarım kesiminde çalışmakta idi. Osmanlı Devleti 20. yüzyıla tarım sektörünü geliştirmek amacıyla bir reform programı uygulayarak girmiş, örnek çiftlikler kurmuş, tarım okulları açmış ve sulu tarım tekniklerini uygulamaya koymuştur. Yüzyılın başında tarımsal makineler ülkeye girmeye başlamış; fakat sayı yeterli seviyeye ulaşamamıştır¹⁷³.

Osmanlı'da ekonominin aslında tarıma dayanmasına rağmen, tarımsal üretimin temelini oluşturan toprak mülkiyeti, 19. yy'da temelden değiştirilmiş ve bu durum üretimin düşmesine yol açmıştır¹⁷⁴.

Ertuğrul (Bilecik) sancağında yaşayan halkın genel olarak geçim kaynağı ziraattir. Topraklarının verimli olması bu bölgede her türlü hububat, sebze ve meyvenin yetiştirilmesine imkân sağlamıştı. Nehir ve derelerin çokluğu, iklimin tarıma elverişli olması; ziraatın yaygın ve üretimin fazla olmasını sağlayan önemli unsurlardandı. Sakarya nehrinin kolları ise sancağın belli başlı su kaynaklarıydı¹⁷⁵.

Coğrafi şartların bölge insanının hayat tarzını belirlediği bu sancakta, tarım arazilerinin veya ekili dikili alanların fazla olduğu yerleşim birimlerinde meralar az yer kaplamaktadır. Meraların fazla olduğu alanlarda ise ziraat yapılan toprakların azlığı

¹⁷³ Murat Belge, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul, 2005, s.306.

¹⁷⁴ Tefik Güran, *Tanzimat Dönemi Tarım Politikası, Türkiye'nin sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)*, Ankara, 1980, s.98.

¹⁷⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.452.

dikkati çekmektedir. Bu durumun başlıca nedeni tarım arazilerinin fazla olduğu yerlerde ormanların az yer kaplamasıdır. Diğer bir neden de tarım arazilerinin münbit olması, taşlık ve dağlık olmamasıdır. Zaten mera alanlarının fazla olduğu yerleşim yerlerinde bu durum tam terstir. Yani ormanlar geniş yer kaplamakta, toprakların bir kısmı taşlıklardan oluşmakta ve dağlık alanlar fazlaca bulunmaktaydı. Geriye kalan topraklarda ise verimliliği nispetinde tarım yapılmaktaydı¹⁷⁶. Belirttiğimiz durumu 1882 senesinde Ertuğrul sancağında bulunan kaza ve nahiyelerde mevcut toprakların durumu ve kullanıldığı alanları aşağıdaki tablodan inceleyerek daha iyi değerlendirmek mümkündür.

TABLO-7: 1882 Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan Kazaların Nahiyelerin Mevcut Topraklarının Durumu ve Kullanıldığı Alanlar¹⁷⁷:

Kaza ve Nahiyeler	Ekili Hububat Arazisi	Bağ	Bahçe ve Bostan	Meralar
Bilecik kasabası	135.288 dönüm	43.000 dönüm	52.288 dönüm	-
Lefke nahiyesi	77.318	1.558	6.257	3.055 dönüm
Pazarcık nahiyesi	30.000	-	-	25.000
Yarhisar nahiyesi	94.724	200	300	5.000
Gölpazarı nahiyesi	112.000	6.000	3.500	1.500
Söğüt kasabası	62.050	70.145	53.150	84.800
Bozöyük nahiyesi	114.791	60	55	40.948
İnegöl kasabası	200.000	500	800	12.000
Domaniç nahiyesi	80.000	-	80	5.000
Yenice nahiyesi	20.000	955	685	200
Yenişehir kasabası	370.491	1.000	50	20.000
İznik nahiyesi	35.000	20.000	15.650	4.400
Toplam	1.331.662 dönüm	143.418 dönüm	132.815 dönüm	201.903 dönüm

¹⁷⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.421.

¹⁷⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.420.

Öte yandan Ertuğrul sancağı kurulma aşamasında olduğu için bazı nahiyelerin isimleri listelerde gözükmemektedir. Bunun nedeni olarak sancağın oluşturulma sürecinde bazı yerleşim birimlerinin (Küplü köyü/nahiyesi gibi) nahiyeye dönüştürülmemiş olması gösterilebilir.

1908 yılında Ertuğrul sancağı dâhilinde 7.690.700 dönüm ekili tarla, mer'a ve boş arazi vardır. Arazinin geri kalanı ormanlar, bataklıklar ve göllerle kaplıdır. Bölgedeki mevcut toprakların durumuyla ilgili veriler aşağıdaki tabloda belirtilmiştir;

TABLO-8: 1908 Yılında Ertuğrul Sancağı'nın Mevcut Topraklarının Durumu¹⁷⁸:

Tarla	1.497.100 dönüm
Bağ ve Bahçe	282.500 dönüm
Çayır ve Yoncalık	24.000 dönüm
Mer'a ve Hâlî Yerler	5.887.100 dönüm
Toplam	7.690.700 dönüm

Ertuğrul sancağında hububatın her çeşidi yetiştirilmekteydi. Buğday, arpa, yulaf, mısır, çavdar ve darı bunların en önemlileriydi. Yenişehir ve İnegöl, hububatın en fazla yetiştirildiği kazalardı. Bundan başka Yenişehir kazasında bulunan İznik nahiyesinde bağcılık oldukça gelişmişti. Bağcılığın Bilecik ve Söğüt'te de oldukça yaygın olduğunu kaynaklar zikretmektedir¹⁷⁹. Bununla birlikte sancakta baklagillerden nohut, bakla, fasulye ve mercimek yetiştirilmektedir. Hayvanî gıdalardan sayılan burçak, yonca ve fık ve benzeri bitkiler de pek çok miktarda husule gelmektedir. Özellikle Yenişehir kazası nohut, bakla ve fasulye üreten ve ihraç eden en önemli yerleşim birimidir. Bununla birlikte Yenişehir sebze yetiştiriciliğinde de diğer kazalardan önde gelmektedir.

¹⁷⁸ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.336.

¹⁷⁹ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.337.

Ertuğrul sancağı, yaş ve kuru meyve yetiştiriciliğinde Anadolu'nun en önde gelen sancaklarından biridir. Sınırları içerisinde şeftali, zerdali, kayısı, elma, ayva, nar, erik, vişne, kiraz, armut, kavun, karpuz ve incir gibi yaş meyvelere çoğunlukla rastlanıldığı gibi ceviz, badem ve kestanenin dahi çok fazla miktarda yetiştirildiği bilinmektedir. Yenişehir taraflarında ceviz üretimi hayli meşhurdur ve fazla miktarda yetiştirilmektedir.

Sancakta yetiştirilen diğer bir ürün ise ipek kozasıdır. Bütün sancakta yaygın bir şekilde yetiştirilir. Hükümet, bu ürünün yetiştirilmesi için bölgedeki çiftçiye çeşitli yardımlarda bulunmaktaydı ve yöredeki ipek kozası üretimini desteklemekteydi. Örneğin Bilecik kazasında çok fazla miktarda koza yetiştirilmekteydi ve senelik olarak üretilen 1.200.000 kilo ipek Lion, Marsilya ve Napoli gibi belli başlı Avrupa şehirlerine ihraç olunmaktaydı¹⁸⁰. Neticede önemli bir ihraç maddesi olduğu anlaşılan ipek kozasına, Avrupa ülkelerince rağbet edildiği ve talep gördüğü şüphe götürmez bir gerçektir. İpek kozasının 1880 yılı hâsılat ve öşür verileri bize sancaktaki üretim hakkında bir fikir vermektedir.

TABLO-9: Ertuğrul Sancağı'nda İpek Kozası 1880 Yılı Hasılat ve Öşür Verileri¹⁸¹:

Kaza ismi	Kuru Koza					Yaş Koza			Öşür Toplamı
	Kile	Penter	Çeki	Kantar	Kıyye	Çeki	Kantar	Kıyye	Kuruş
Bilecik	13.084	-	22	7	-	126	9	31	418.783
Yenişehir	188	1	-	4	9	-	3	33	2.963
İnegöl	-	-	5	2	56	7	5	56	30.000
İznik	3.380	-	2	8	44	3	9	22	38.333
Toplam	16.652	1	29	21	109	136	26	142	490.079

¹⁸⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.347.

¹⁸¹ Bu tabloda bulunan ölçülerin günümüzdeki değerleri şöyledir; Kile: 40 litrelik tahıl ölçüsü, Çeki: 250 kiloluk ağırlık ölçüsü, Kantar: Tartı aleti, Kıyye: okka 1282 gram ölçer. *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.348.

İplik imali için ekilen ve sancak dâhilinde en fazla yaygın olan mahsul, pamuktur. Bilecik, Söğüt ve Yenişehir taraflarında külliyetli miktarda yetiştirilmektedir. Ancak mezkûr yerlerde bazı zamanlar pamuk ürününü kırağı yaktığından mahsulâtın üretimi düşmekte ve çiftçilerin rağbetsizliği ile neticelenmektedir¹⁸².

1880’li yılların başında Ertuğrul sancağında pamuktan alınan öşür vergisi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

TABLO-10: 1880 Yılı Ertuğrul Sancağı’nda Pamuktan Alınan Öşür¹⁸³:

Söğüt	646 kıyye
Lefke	941 kıyye
Gölpazarı	248 kıyye
Yenişehir	102 kıyye
Yarhisar	40 kıyye
İznik	30 kıyye

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere yörede pamuk üretimi önemli bir yer tutmaktadır. Sancakta üretimi yapılan diğer bir ürün de afyondur. Afyonun kozalarından çıkarılan buklevîye بوقلوی benzer madde sancağın başlıca ticarî mallarından birisini teşkil etmektedir. Bölgedeki afyon (haşhaş) ekimi çok eskilere dayanmakla birlikte, üretiminin en yoğun yapıldığı yerlerin başında Bilecik, Söğüt ve İnegöl kazaları gelmektedir. Ayrıca İnegöl kazası anason üretiminde önemli bir konuma sahiptir.

XX. yüzyılın başlarında Bilecik kazasında yıllık olarak 139.200 kile arpa, mısır, kaplıca, burçak, nohut ve fasulye gibi çeşitli hububat üretilmektedir. Üretilen bu hububatın % 60’ı kaza içerisinde tüketilmekte, geri kalan % 40 ise kaza dışına

¹⁸² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.296.

¹⁸³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.297.

gönderilmektedir. Diğer taraftan yine kazada senelik olarak 10.000 kıyye afyon üretilmekte ve Avrupa ülkelerine ihraç edilmektedir¹⁸⁴.

Bilecik kazasında üretilen pamuğun miktarı ise senede 20.000 kıyyeye ulaşmaktadır. Ekilen 3.500 dönüm genişliğindeki araziden 220.000 kıyye tütün istihsal edilmekte ve çok miktarda da üzüm yetiştirilmektedir.

Bilecik kazasının Küplü nahiyesinde de kozacılık ve ipekçilik yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Nahiyyede üretilen kozalar harir fabrikalarında ipek haline getirildikten sonra İstanbul'a, Bursa'ya ve yurt dışına ihraç edilmektedir. Nahiyyeyi oluşturan köylerde ise buğday, mısır ve diğer hububat ürünleri modern usulde işleyen un fabrikalarında öğütüldükten sonra Bilecik, İzmit, Adapazarı, Söğüt, Yenişehir ve Eskişehir'e gönderilmektedir¹⁸⁵.

Lefke nahiyesinde buğday, arpa ve diğer hububat ürünleriyle; pamuk, susam, haşhaş yetiştirilmektedir. Kozacılık nahiyenin diğer önemli geçim kaynağıdır. Bölgede yetiştirilen ürünler yöre insanının ihtiyaçlarını ancak karşılayabildiğinden komşu bölgelere herhangi bir ihracat yapılmamaktaydı.. Nahiyyedeki koza üretiminin ise senelik olarak 90.000 kilogram civarında olduğunu kaynaklar belirtmektedir¹⁸⁶. Gölpazarı nahiyesi de yetiştirilen tarım ürünleri bakımından zikredilen diğer yerlerle benzerlik göstermektedir. En çok buğday, arpa, afyon ve ipek kozası yetiştirilmektedir¹⁸⁷.

Söğüt kazasında da ipek kozası, yetiştirilen en önemli ürünlerin başında geliyordu. Özellikle Söğüt merkezinde bulunan harir (ipek) fabrikalarında harir imali her sene temmuz ortalarından şubat ayının başlarına kadar, hatta bazen ertesi senenin mart

¹⁸⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.348.

¹⁸⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.347.

¹⁸⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.348.

¹⁸⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.349.

ayı sonuna kadar devam ederdi¹⁸⁸. Bu harir fabrikalarında amele olarak günde 400'den fazla Hıristiyan kadın istihdam edilirdi. Söğüt merkeziyle kaza içerisindeki tüm köylerde yetiştirilmekte olan ipek kozasının yanı sıra yaş ve kuru üzüm de üretimde önemli bir yer tutuyordu. Yıllık olarak 80.000 kilo civarında olan yaş koza, Mihalgazi nahiyesinin Düyûn-ı Umumiye merkez idaresi olan İnhisar köyüyle, Söğüt, Bilecik ve Küplü'de satılırdı. Kaza merkezi olan Söğüt'te imal edilen harir, Bursa'ya, oradan da yurt dışına ihraç edilirdi. Üzümden çok fazla miktarda üretilen gûfter** كوفتر ve cevizli sucuk gibi mahallî ürünler de İstanbul'a ve Eskişehir'e naklolunmaktadır. Öte yandan Söğüt kazasında pamuk, susam, sebze, meyve ve benzeri ürünler de ekilmektedir¹⁸⁹.

Söğüt kazasının nahiyelerinden olan Bozöyük'te, hemen hemen her çeşit tarım ürünü ekilmektedir. Diğer bir nahije olan İnönü nahiyesinde ise fazla miktarda hububat tarımı yapılmaktadır. Burada yıllık olarak üretilen hububatın 20.000 kilosu trenle İstanbul'a ve Eskişehir'e sevk olunurdu¹⁹⁰.

Yenişehir kazasının ahalisi de çiftçidir. Toprakları münbit ve verimli olması sebebiyle her türlü ziraat ürünü ekilmektedir. Bunların başında buğday, arpa, mısır ve koza üretimi gelmektedir. Yeterli miktarda ise susam, yulaf, çavdar, patates; çok az miktarda da afyon ekimi yapılmaktadır. Kazada üretilen ürünler bölgenin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra ihtiyaç fazlası ürün Bursa ve Gemlik'e sevk olunmaktadır. Yaklaşık olarak yıllık 150.000 kile buğday, 70.000 kile arpa ve 70.000 kile mısır mezkûr yerlere ihraç olunmaktadır. Bölge dışına satılan bu ürünlerden kaza ahalisi yıllık olarak 6.130.000 kuruş civarında bir gelir elde ederdi. Ciddi bir yekûn tutan bu ürünler, yöre insanının en önemli gelir kaynağıdır. Diğer taraftan kazanın sınırları içerisinde harir fabrikası bulunmadığından, üretilen koza Bursa, Bilecik ve İnegöl'deki fabrikalara gönderilir ve orada işlenirdi¹⁹¹.

¹⁸⁸ Rumi takvimde Şubat ayı senenin son ayı, Mart ayı ise yılın ilk ayıdır.

¹⁸⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.351.

¹⁹⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.172.

¹⁹¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.352.

Yenişehir kazasının tek nahiyesi olan İznik nahiyesi ahalisi de çiftçilikle maişetini sağlamaktaydı. Nahiyenin toprakları gayet verimli ve mahsuldardır. Böcekçilik, zeytin, üzüm ve hububat yetiştiriciliği yörenin en önemli geçim kaynaklarıdır. Üretilen bu ürünlerin ihtiyaç fazlası Eskişehir ve Adapazarı'na trenle; hemhudut bulunan Pazarköy kazasına kayıklarla naklolunup satılmaktadır. Ayrıca çok fazla miktarda kavun ve karpuz yetiştirilir. Diğer yandan afyon ve pamuk üretimi az da olsa yapılmaktadır.

İznik'te yıllık olarak üretilen ürünlerin çeşidi ve üretim miktarı aşağıda tabloda gösterilmiştir;

TABLO-11: İznik Nahiyesi'nde Yıllık Olarak Üretilen Ürünlerin Çeşidi ve Üretim Miktarı¹⁹²:

Buğday	130.000 kile
Arpa	100.000 kile
Alaf	50.000 kile
Burçak	40.000 kile
Bakla	40.000 kile
Müşkire Üzüümü	3.000.000 kıyye
Armut	10.000 kıyye
Konya Kirazı	80.000 kıyye

İznik'te üretilen ürünlerden ihtiyaç fazlası olarak satılanların miktarı ve çeşidi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir;

¹⁹² *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.371.

TABLO-12: İznik Nahiyesi'nde Yıllık Üretilen Ürünlerden İhtiyaç Fazlası Olarak Satılanların Çeşidi ve Miktarı¹⁹³:

Buğday	70.000 kile
Arpa	50.000 kile
Alaf	20.000 kile
Burçak	30.000 kile
Bakla	30.000 kile
Müşkire Üzümlü	2.000.000 kıyye
Zeytin Yağı	80.000 kıyye
Konya Kirazı	40.000 kıyye ¹⁹⁴

Ertuğrul sancağının toprakları içerisinde son derece verimli olan yerlerden birisi de İnegöl kazasıdır. Arazisinin dağlık ve ormanlık olması ekili ve dikili alanlarını sınırlamış olsa da kazanın bir ovanın üzerinde kurulmuş olması ve bu ova topraklarının verimlilik özelliği taşıması, ziraat değerini artırmıştır. Kaza içerisinde yetiştirilen ürünlerin başında yaş koza gelmektedir. Bunun dışında hububat ürünleri, tütün ve bostanlarda her türlü sebze de yetiştirilmektedir. Mercimek, nohut, fasulye, üzüm ve sebzeler, ahalinin ihtiyacı oranında yetiştirilmektedir.

Yıllık olarak üretilen ürünlerin çeşidi ve üretim miktarı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir;

¹⁹³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.372.

¹⁹⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.373.

TABLO-13: İnegöl Kazası'nda Yıllık Olarak Üretilen Ürünlerin Çeşidi ve Üretim Miktarı¹⁹⁵:

Yaş Koza	250.000 kilo
Buğday	550.000 kile
Arpa	130.000 kile
Mısır	150.000 kile
Burçak	50.000 kile
Susam	20.000 kile
Ceviz	15.000 kile
Tütün	91.000 kilo

Kazada senelik üretilen ürünlerden ihtiyaç fazlası olarak satılanların miktarı ve çeşidi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir;

TABLO-14: İnegöl Kazası'nda Yıllık Üretilen Ürünlerden İhtiyaç Fazlası Olarak Satılanların Miktarı ve Çeşidi¹⁹⁶:

Yaş Koza	62.500 kilo
Buğday	137.500 kile
Arpa	32.500 kile
Mısır	37.500 kile
Burçak	12.500 kile
Susam	5.000 kile
Ceviz	3.750 kile

¹⁹⁵ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.380.

¹⁹⁶ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.380.

Arazisinin önemli kısmı taşlık ve kayalık olmasından dolayı çok fazla verimli toprağa sahip olmayan Domaniç nahiyesi, ziraata müsait tarım alanlarında buğday, arpa gibi hububatın yanında afyon ve anason üretimi yapılmaktadır. Yenice nahiyesinde ise her çeşit hububat, sebze ve meyve yetiştirilmektedir. Bilhassa karpuz, kavun ve üzüm çok fazla miktarda yetiştirilmektedir. Ayrıca ipek kozasının da üretimi yapılmaktaydı¹⁹⁷.

4.2. HAYVANCILIK

Osmanlı Devleti'nde küçükbaş hayvancılık türü, büyükbaştan daha yaygındır. Çünkü büyükbaş hayvanların çok fazla ot tüketmesi gerekir. Ayrıca yazın da yağış alan, çayrlara sahip arazilerle yetiştirilir¹⁹⁸.

Ertuğrul sancağında hayvancılık hemen hemen her kazada ve nahiyede yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Ancak ziraat ekimin yoğun bir şekilde yapılamadığı yerleşim birimlerinde hayvan yetiştiriciliği esas geçim kaynağı işlevini görürken, ziraat faaliyetlerin etkin bir surette yapıldığı yerleşim birimlerinde ise tali derecede bir fonksiyon yerine getirmektedir.

En çok yetiştirilen hayvanların başında taşımacılıkta yararlanılan at, katır ve merkeb gelmektedir. Ziraat hayvanlarından ise karasığır, manda ve inek beslenmektedir. Yine küçükbaş hayvanlardan koyun ve keçi de beslenen diğer hayvanlardandır. Ertuğrul sancağının kuruluşundan çok kısa bir süre önce bölgede beslenen hayvanların miktarı, kaza ve nahiyelere göre dağılımı şu şekildeydi:

¹⁹⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.380.

¹⁹⁸ Belge, *a.g.e.*, s. 2986.

TABLO-15: Ertuğrul Sancağı'nın Kuruluşundan Önce Bölgede Yetiştirilen Hayvan Sayısı Kaza ve Nahiyelere Göre Dağılımı¹⁹⁹:

Kaza veya nahiyeye ismi	Merkebe	Katır	At	İnek	Karasığır	D. İnek	Manda
Bilecik kazası	1.417	217	613	2.544	2.544	-	780
Söğüt nahiyesi	700	70	135	399	892	-	38
Lefke nahiyesi	340	22	86	377	290	-	10
Gölpazarı nahiyesi	1.080	187	454	1.323	1.011	-	65
Toplam	3.537	496	1.288	4.643	4.843	-	893
Yenişehir kazası	501	-	916	2.809	1.186	783	1.208
İznik nahiyesi	635	31	354	955	1.201	242	212
Yarhisar nahiyesi	148	3	215	1.697	733	28	166
Toplam	1.284	34	1.485	5.461	3.120	1.053	1.586
İnegöl kazası	800	-	2.600	-	9.546	-	-
Domaniç nahiyesi	390	-	1.000	-	5.300	-	-
Pazarcık nahiyesi	125	-	250	-	2.230	-	-
Toplam	1.315	-	3.850	-	17.076	-	-

Büyük meralık alanları kapsadığı için İnegöl kazasında pek çok koyun ve keçi sürüleri beslenirdi. Bu yönüyle kazada üretilen tereyağı çok lezzetli ve külliyetliydi²⁰⁰. Koyun yetiştiriciliği bakımından sancak, çevre sancaklar içerisinde önemli bir yere sahiptir. Diğer taraftan Osmanlı devletinde hayvanlardan vergi alınması usulü bize bölgedeki hayvanların miktarını da net olarak sunmaktadır. 1900 yılında Ertuğrul sancağında sayılan koyunların miktarı şu şekildedir:

¹⁹⁹ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.358

²⁰⁰ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.187

TABLO–16: 1890 Yılında Ertuğrul Sancağı’nda Tespit Edilen Koyun Sayısı²⁰¹:

Bilecik kazası	70.857
Yenişehir kazası	46.338
İnegöl kazası	31.707
Söğüt kazası	73.374
Toplam	222.276

1905 yılında Ertuğrul sancağında bulunan hayvanların sayısı, toplamı ve devletin bu hayvanlardan aldığı vergileri içeren istatistikî bilgilere de sahibiz. Bu istatistikî bilgiler aşağıda verilmiştir:

TABLO–17: 1905 Yılında Ertuğrul Sancağı’nda Bulunan Hayvan Sayısı, Toplamı ve Devletin Bu Hayvanlardan Aldığı Vergi İstatistiği²⁰²:

Kaza İsmi	Merkeb	Deve	Katır	At, Kısarak, Bargir	Manda	İnek ve Öküz	Rusumat Toplamı	Değeri Kuruş
Bilecik	6.293	161	660	4.571	552	15.394	27.631	222.581
Söğüt	4.628	10	1.349	2.550	1.484	14.167	24.188	210.014
Yenişehir	2.180	51	80	2.645	1.649	9.187	15.792	144.899
İnegöl	1.827	6	27	2.041	455	7.275	11.631	104.047
Toplam	14.928	228	2.116	11.807	4.140	46.023	79.242	681.531

Sancakta yapılan diğer bir ekonomik faaliyet de yüksek yaylalarda, cinsleri oldukça makbul olan kısarak ve at yetiştiriciliği idi. Özellikle komşu bölgelerden rağbet ve talep görmesinden dolayı Yenişehir, Bilecik, İnegöl ve Söğüt çevresinde yaygın bir şekilde yetiştirilmekteydi.

²⁰¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1306, s.17.

²⁰² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1321, s.112.

Bununla birlikte sancak sınırları içerisinde çok sayıda av hayvanı yaşamaktaydı. Bilecik kazasında: dağlarda geyik, kırlarda keklik bulunurdu. Lefke nahiyesinde: ayı, kara canvar, andık, karaca, sansar, tilki, kunduz ve kurt avlanırdı. Gölpazarı nahiyesinde bulunan gölde: ördek ve sakarcaya çok fazla rastlanırdı. Söğüt kazasında av hayvanlarından: kurt, sansar ve tilki fazlaca bulunurdu. Kuşlardan keklik, dere tavuğu, üveyik ve yaban ördeği avlanan diğer hayvanlardandı. İnegöl kazasında: kınalı, çil keklik, tavşan ve tilki bulunurdu. Yenişehir kazasındaki Burceyn dağında ve civarındaki ormanlarda: yazın tavşan, keklik, bıldırcın, üveyik ve yabanî ördek; kışın ise ayı, canvar, kurt, tilki; göllerde de kaz ve ördek avlanırdı. Mezkûr kazanın tek nahiyesi olan İznik de av hayvanları bakımından zengindi. Yaz aylarında tavşan, keklik, bıldırcın; kışın geyik, ayı, canvar ve yabanî ördek avı yapılırdı. Yaban hayvanları bakımından zengin olan diğer bir nahiye de Bozöyük nahiyesiydi. Burada özellikle büyük ayı, canvar, geyik, tilki, evşek; kayalık mahallerde keklik, güvercin, üveyk, bıldırcın, tavşan, yaban kazı ve turna bulunurdu²⁰³.

4.3. SANAYİ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bilecik sanayisinin temeli, diğer bölgelerde olduğu gibi, üretimini yaptığı mahsulâtın işlenmesi ve satılması üzerine kurulmuştu. Bölgede modern manada bir sanayiden bahsedilemese de atölyelerin ve dükkânların hammaddeyi işleyerek geleneksel üretimi sürdürdüğü bilinmektedir. Ayrıca yüzyılın sonlarında, yavaş yavaş modern sanayi tekniklerinin Bilecik'te yer almaya başladığını kaynaklardan öğrenmekteyiz²⁰⁴.

Daha öncede bahsedildiği üzere koza yetiştiriciliği Bilecik ve çevresinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle bölge sanayisinin çekirdeğini, böcek kozalarının harir (ipek) fabrikalarında işlenmesiyle elde edilen ipek oluşturmaktadır. Fabrikalarda imal

²⁰³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.452.

²⁰⁴ Donald Quartaert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul 1999, s.209–211.

olunan ipek, başta Avrupa ülkeleri olmak üzere pek çok yere ihraç edilerek satılırdı²⁰⁵. Ayrıca elde edilen ipeğin dokuma alanında kullanılmasıyla çeşitli ürünler üretilmekteydi. Bunların başında haşlu harir ve ibrişim imali gelmektedir. Bunların yanı sıra kutnî, şıştarî, hakîr çekme tabir olunan kumaş ile kalebdanlı kumaş, canfes kumaş, işlemeli kumaş, ağbânî kumaş ve bürümcek dokunmaktadır²⁰⁶. Diğer yandan pamuğun da Bilecik sanayisinde önemli bir yere sahip olduğu unutulmamalıdır. Bu bilgilerden hareketle, Bilecik dokuma sanayisinin esasını teşkil eden bu iki hammaddeden pek çok ürün elde edildiği görülmektedir.

Bunlardan başka Bilecik merkezinde sade yastık, tomar, döşeme adı verilen 3 çeşit kadife de dokunmaktaydı. 65 atölyede imal olunan ipek ve yine aynı yörede üretilen pamuktan eğrilen iplik, tüccarlar vasıtasıyla İstanbul, Bursa ve diğer yerlere naklolunup satılmaktaydı. Döşeme cinsi kadife Arabistan tarafından fazla talep edildiği için bu ürün oraya gönderilirdi²⁰⁷.

Bu ürünlere, eski usule göre iki kişi karşılıklı dokumak suretiyle, hâv ve nakş adı verilirdi. Üretilen kumaşlar da bu esas üzerine dokunurdu. Ancak sonradan bu metot terk edilerek yerine bir nevi makine olarak çalışan satranç usulü getirilmiştir. Bu usule göre, zımbalanmış mukavvalarla nakış verilerek dokuma yapılıyordu²⁰⁸.

Bölgede çok sayıda dokuma yapan harir fabrikası da yer alıyordu. Özellikle Bilecik merkezi pek çok harir fabrikasına sahipti. Ertuğrul Sancağı'nın kurulması arifesinde Bilecik ve daha sonra kendisine bağlanacak olan kazalarda bulunan harir fabrikalarının mevcut durumu ise şu şekilde karşımıza çıkmaktaydı:

²⁰⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s.75-78.

²⁰⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1287, s.60-62.

²⁰⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.179.

²⁰⁸ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960, s.411.

TABLO-18: Ertuğrul Sancağı'nın Kurulması Esnasında Bilecik ve Kendisine Bağlanacak Kazalarda Bulunan Harir Fabrikaları²⁰⁹:

Bulunduğu Yer	Fabrika Sayısı	Çark Sayısı
Bilecik kasabası	16	670
Küplü kasabası	5	316
Lefke nahiyesi	3	152
Söğüt nahiyesi	2	64
İnegöl'e bağlı Cerrah köyü	3	136
Yenişehir kasabası	1	46
Toplam	30	1384

Bunlardan başka koltuk ve kanepeler yüzleri dokunur ve imal edilirdi. Bu tür dokumalar sadece Bilecik merkezi ile sınırlıydı. Yine sehtiyân, kösele, kevn ve meşin imal edilen diğer sanayi ürünleriydi. Bu ürünler Bilecik'te tüketilir, çevre yerlere gönderilmezdi.

Ayrıca 20 kadar kadifeci esnafının ürettiği çatmalar çok meşhur olup Bilecik çatmaları diye hayli ün kazanmıştı. Bu çatmalar Bursa, İstanbul, Halep ve diğer şehirlere satılmaktaydı. Yukarıda sayılanlardan başka kaza dâhilinde hâsıl olan ipekten mendil, çarşaf ve başörtüsü de imal olunmaktaydı²¹⁰. Bölgede diğer bir sanayi alanı da debbağcılıktı. Bilecik içerisinde yaygın bir surette deri işleyen ve ondan muhtelif ürünler meydana getiren çok sayıda debbağhane bulunuyordu. Burada deriler işlenir ve çeşitli aşamalardan geçirildikten sonra tasarlanılan mamulât elde edilirdi. Yine Bilecik içerisinde demircilikle uğraşan esnafta mevcuttu ve bunlar ziraata ait alet ve edevat imal

²⁰⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.418

²¹⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.347

etmekteydiler. Küplü nahiyesinde üretilen çakı ve bıçaklar ise eskiden beri meşhurdu. Bu çakı ve bıçaklara çevre bölgelerden rağbet olmakta ve bu iş kolu nahiyeye halkına önemli bir gelir sağlamaktadır²¹¹. Bütün bu gelişmeler dikkate alındığında sanayi, hayvancılık ve tarımın Ertuğrul sancağının iktisadî faaliyetlerinde önemli bir getirisi olduğu gözlemlenmektedir. XIX yüzyılın başlarında sancağın tahmin olunan geliri ise şöyleydi:

TABLO-19: Ertuğrul Sancağı'nın 1906 Yılında Tahmin Olunan Geliri²¹²:

Emlak ve Akar Vergisi	3.560.000 kuruş
Temettu Vergisi	340.000 "
Bedel-i Askerî	1.230.000 "
Ağnam Resmî	1.050.000 "
Canavar Resmî	-
Maktuan İhale Olunan Aşar Bedeli	4.740.000 "
Emaneten İdare Olunan Aşar Hâsılatı	-
Emlak-ı Mirî ve İcâr Hasılatı	41.000 "
Şahsî Vergi	80.000 "
Rüsum-ı Mütenevvia	60.000 "
Orman Hakkı ve Kereste Hâsılatı	430.000 "
Enva-i Maden	1.100 "
Emlak ve Tapu Harçları	195.000 "
Mehakim Harçları	120.000 "
Hâsılat-ı Müteferrika	180.000 "
Maarif Hisse-i İanesi	294.714 "
Menafî-i Hisse İanesi	451.428 "
Toplam	12.773.242 "

²¹¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.419.

²¹² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.88.

Bununla birlikte aynı tarihte sancağın giderleri aşağıdaki tabloda verilmiştir²¹³:

TABLO–20: Ertuğrul Sancağı'nın 1906 Yılında Tahmin Olunan Giderleri

Dâhiliye	323.547 kuruş
Adliye	155.962 "
Şeriyye	116.584 "
Maliye ve ma' tahrir vergi memurları ve fırka-i seyyare	257.325 "
Maşât-ı zâtiye	96.086 "
Sıhhiye	-
Zabtiye	991.410 "
Orman	47.900 "
Maden	-
Faiz ve Bedelât	244.852 "
Polis Memurları	-
Toplam	2.233.666 "

4.4. EĞİTİM

Osmanlı tarihinde "ilmiye" sınıfına girmek, belirli bir eğitimden geçmeyi gerektiriyordu. Bu eğitimden geçmeyen hoca ya da imamlar bu zümreden sayılmaz ve bu zümreye özgü kıyafeti giyemezlerdi²¹⁴.

Osmanlı'nın eğitim kurumları, medreselerdir. Bu medreseler padişah ve diğer devlet adamları tarafından yaptırılmış; eğitim dereceleri medreseyi kuran şahısların

²¹³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.89

²¹⁴ *Belge, a.g.e.*, s.48–49.

politik ve sosyal statülerine ve kuruldukları şehrin devlet için önemine göre değişmektedir²¹⁵.

Tanzimat ilanına kadar Osmanlı devletinde eğitim kurumlarının temelini medreseler oluşturuyordu. Tanzimat döneminin başlamasıyla birlikte devletin merkezîleşme süreci ve yapılan reformlar tedricen taşraya da yayıldı. Reformların başında, eğitim alanında yapılan reformlar gelmekteydi. Modern eğitim kurumları, artık geleneksel eğitim kurumlarının yerine almaya başlamıştı. Merkezin yanı başında bulunuyor olması, bu reformlardan etkilenen yerlerin başında Bilecik kazasının gelmesine yeterli bir sebepti.

Osmanlı Devleti'nin ilk medresesi olan Orhaniye medresesi, bu bölgede, İznik'te kurulmuştu. Yine kuruluş ve yükselme dönemlerinde medreseler açısından önemli bir yere sahip olan Bilecik, Tanzimat ile birlikte bu önemini kaybetti. Ayrıca modern eğitim kurumlarının medreseler aleyhine giderek büyümesinde, devlet eliyle medreselerin kendi kaderine bırakılmasında etkili oldu.

1880'li yılların başına geldiğimizde Bilecik kazası ve bir süre sonra kendisine bağlanacak olan diğer kazalarda bulunan medreselerin ve müderrislerinin ismi; ihtiva ettikleri talebe sayısı, kütüphanelerin ismi şu şekilde tespit edilmiştir:

²¹⁵ Vecdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1991, s. 71.

TABLO–21: 1880 Yılında Bilecik ve Mülhakatında Bulunan Medrese ve Kütüphaneler²¹⁶:

Medrese	Talebe	Kütüphane	Mevki	Medreselerin, müderrislerin ve bânîsinin isimleri
1	80	-	Bilecik kasabasında	-
1	15	1	Küplü köyünde	-
2	74	1	Söğüt nahiyesinde	-
1	30	-	Gölpazarı nahiyesinde	-
1	20	-	Lefke nahiyesinde	-
1	16	-	İnegöl kazasında	İshak Paşa medresesi, İbrahim Efendi
1	18	-	Pazarcık nahiyesi	Kara Mustafa Paşa Medresesi, Şükrü Efendi
1	30	-	Yenişehir kazasında	Süleyman Paşa Medresesi, Nazif Efendi
1	15	-	Yenişehir kazasında	Kumluk Medresesi, Ahmet Hulusi Efendi
1	2	-	İznik nahiyesinde	Yeşil Medrese, İbrahim Efendi
Toplam	300	2		

Bu medreselerden başka bölgede bulunan kadim camilerin yanında medreseler mevcuttu. Bunların önemli bir kısmı eskimiş; tamirat görmedikleri için de kullanılamaz bir hale gelerek işlevlerini kaybetmişlerdir. Diğer bir kaynakta,1886 yılında Hüdavendigâr Vilayet salnamesinde, bölgede yer alan medreseler şu şekilde gösterilmiştir:

²¹⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.215–216.

TABLO–22: 1886 Yılında Hüdavendigâr Vilayeti’nde Bulunan Medreseler²¹⁷

Bulunduğu Yer	Bânîsi	Medresenin adı	Durumu
Bilecik kasabası	Orhan Camisine bitişik Bilecikli Hali Gölezade Hacı Mehmed Ağa	Kurşunlu medresesi	-
Küplü nahiyesi	Bir medrese ve bir kütüphane	-	-
Lefke nahiyesi	Rüstem Paşa (1567 inşa edilmiş)	Rüstem Paşa medresesi	Harap
Lefke nahiyesi	Ahali (Cami-i Cedid bitişiğinde yeniden inşa olunmuştur)	-	-
Gölpazarı nahiyesi	Hacı Mehmed Ağa	Çarşı medresesi	-
Gölpazarı nahiyesine bağlı Kasımlar Köyü	Ahali	-	-
Gölpazarı nahiyesine bağlı Kara Hasanlar köyü	Ahali	-	-
Söğüt kasabasında	Çelebi Sultan Mehmed, Çelebi Sultan Mehmed cami havlusunda	Çelebi Sultan Mehmed medresesi	-
Söğüt kasabasında	Hıfzî Hüseyin Efendi, bânîsi olduğu Orta Cami civarında ve bir kütüphane mevcut	Hıfzî Hüseyin Efendi medresesi	-
Söğüt kasabasına bağlı Karaviran köyü	Köy muteberanı tarafından inşa edilmiş	-	-
Söğüt kasabasına bağlı Alpegot köyü	Köy muteberanı tarafından inşa edilmiş	-	-

²¹⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.378–379.

Yenişehir kasabası	Şimakkizade Hacı Hüseyin Efendi	Şimakkizade medresesi	-
İzmit nahiyesi	Sultan Orhan Gazi	Orhaniye medresesi	-
İzmit nahiyesi	Süleyman Paşa	Süleyman Paşa medresesi	Harap
Bozöyük nahiyesi	Kasım Paşa	Kasım Paşa medresesi	Harap
Bozöyük nahiyesi	Ahali	-	-

1324 tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesinde ise Ertuğrul sancağında ikisi Bilecik merkezinde diğerkleri İnegöl, Söğüt ve Yenişehir de olmak üzere 5 kütüphane ve bu kütüphanelerde 2.481 kitabın bulunduğu belirtilmektedir. Yine aynı salnamede sancakta 34 adet medrese ve bunlara devam eden 1.459 öğrenci olduğu ifade edilmektedir²¹⁸.

Bunlardan başka bir çeşit eğitim kurumu vazifesi gören ve toplumu şekillendiren tekke, dergâh ve zaviyeler de bölgede yer almaktaydı. Bunlar ise şunlardır:

²¹⁸ Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, Bursa 1324, s.594.

TABLO–23: 1908 Yılında Yenişehir’de Bulunan Tekke Dergâh ve Zaviyeler

İsmi	Mevkii	Postnişini
Eşrefî	Yenişehir kazasında	Mustafa Efendi
Baba Sultan	" "	Ali Rıza Efendi
Rıfâî	" "	Şükrü Efendi
Genç Baba dergâhı	" "	-
Abdürrahim dergâhı	" "	-
Eşref-i Ruhî	İznic nahiyesinde	Vekili Sırrı Efendi
Halvetî	İnegöl kazasında	Behçet Efendi
Nakşibendî dergâhı	Söğüt kazasında	-
Halveti dergâhı	Söğüt kazasına bağlı Çaltı köyünde	-
Eşrefzade dergâhı	İznic nahiyesinde	-
Tur Ali Baba zaviyesi	Bozöyük nahiyesinde	-
Uşşakî dergâhı	Bilecik merkezinde	-

Modern eğitim kurumlarının kurulmasıyla birlikte, geleneksel eğitim kurumları önemini yitirmeye başladı. Tanzimat sonrası ibtidaî mektepler, Bilecik’te de açılmaya başlandı. Ertuğrul sancağının kuruluşuna kadarki süreçte kasaba ve nahiyelede tamamen faal hale geldi. Yine 1870’lerden itibaren kaza merkezlerinde rüştiyelerin açılmaya başladığını görmekteyiz. II. Abdülhamid döneminde örgün eğitimin çok fazla yaygınlaştırılmasıyla da Ertuğrul sancağında ortaokulu olmayan kaza kalmamıştır. İdadiler ise ilk olarak vilayet merkezi olan Bursa şehrinde açılmıştı. Daha sonra Ertuğrul sancağında da açıldığını görmekteyiz²¹⁹.

Osmanlı eğitim sisteminin ilk merhalesini oluşturan sıbyan mektepleri, devletin diğer yerlerinde olduğu gibi bu sancakta da yaygındı. İbtidaî mekteple arasında kesin bir

²¹⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.589.

ayrım bulunmuyordu. Esas olarak çocuklara dinî, ahlakî ve sosyal konuları öğretmek amacını taşıyordu. Dolayısıyla çocuk ilk bilgilerini sıbyan mektebinde öğrenir daha sonra ibtidaî mektebe giderek sıbyan mektebinde görmüş olduğu derslerin daha gelişmiş halini burada görürdü.

XIX. yüzyılın başlarında sancakta, sıbyan ve ibtidaî mekteplerde şu dersler okutulmaktaydı: Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Türkçe, Hesap, Coğrafya, Malumat-ı Ziraiye ve Malumat-ı Ahlakiyeyi Havi Kıraat ve Tarih-i Osmanî.

Sıbyan mekteplerindeki eğitim-öğretim, belli bir plan çerçevesinde gerçekleşmediği için öğrenci sayısı da kesin değildi. Buna karşın daha programlı olan ibtidaî mekteplerde bu sıkıntı görülmemekte ve okula devam eden öğrencilerin sayısı tespit edilebilmektedir.

1890 yılında ise Bilecik'te Müslümanlara ait 6 ibtidaî mektep vardır. Bu mekteplerde 105'i kız ve 101'i erkek olmak üzere toplam 206 öğrenci öğrenim görmekteydi. Bilecik'in köylerinde ise 21 ibtidaî mektebi bulunuyordu. Bu mekteplerde toplam 343 kız, 1338 erkek talebe okumaktaydı. Ayrıca Bilecik'te gayr-i Müslimlere ait 2 mektep bulunmaktaydı. Bu mekteplerde 223'ü kız, 267'si erkek öğrenci olmak üzere toplam 490 öğrenci vardır. Bilecik'in köylerinde mevcut 2 gayr-i Müslim okulunda da 82 kız, 82 de erkek öğrencinin olduğu görülmektedir²²⁰.

Lefke nahiyesinde kız öğrencisi olmayan ve 32 erkek öğrencisi olan 1 gayr-i Müslim mektebi vardır. Ayrıca nahiye'nin köyleriyle birlikte 23 ibtidaî mektebi bulunmakta olup mekteplerde kız öğrenci bulunmayıp 477 erkek öğrenci okula devam ediyordu.

²²⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.440-441.

Küplü nahiyesinde 5 tane gayr-i Müslim mektebi olup bu mekteplerde 86'sı kız ve 324'ü erkek olmak üzere toplam 410 Hıristiyan çocuğu okumaktaydı. Müslümanlara ait mektep sayısı 12 olup 143 kız, 255 erkek mekteplerde öğrenim görüyordu.

Gölpazarı nahiyesinde Müslümanlara ait 72 adet ibtidaî mektep vardı. Bu mekteplerde 506 kız, 808 erkek öğrenci okumaktaydı. Gayr-i Müslimlerin ise 2 okulu vardı. Okullarında 70 kız öğrenci ile 180 erkek öğrenci bulunuyordu.

Pazarcık nahiyesinin gayr-i Müslim mektebi yoktu. Buna karşın 7 adet Müslüman mektebi vardı ve bu mekteplerde 121'i kız, 193'ü erkek olmak üzere toplam 314 öğrenci eğitim görüyordu.

Yarhisar nahiyesinde 29 Müslüman mektebi bulunuyordu. Bu mekteplerde 182'si kız, 461'i erkek olmak üzere toplam 643 talebe öğrenim görüyordu. Gayr-i Müslim mektebi ise nahiyede bulunmuyordu²²¹.

Yenişehir kazasının merkezinde 9 Müslüman mektebi faaliyet göstermekteydi. Bu mekteplerde 169 kız ile 171 erkek öğrenci eğitim görüyordu. Ayrıca kaza merkezinde 1 gayr-i Müslim okulu olup 15 kız öğrenci ile 32 erkek öğrenci öğrenim görmekteydi. Kazanın köylerinde ise Müslümanlara ait 40 ibtidaî mektebi vardır. Bu mekteplerde 526 kız, 628 erkek öğrenci bulunmaktadır. Yine kaza köylerinde 2 gayr-i Müslim mektep olup, 50 Hıristiyan kız çocuğu ile 98 Hıristiyan erkek çocuğu bu mekteplere devam etmekteydi²²².

Köyleriyle birlikte 35 Müslüman ibtidaî mektebi olan İznik nahiyesinde, 315 kız çocuğu ile 475 erkek çocuğu öğrenim görmektedir. Ayrıca nahiyede 1 gayr-i Müslim

²²¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.440.

²²² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.441.

Okulu vardı. Bu okulda 22 gayr-i Müslim kız çocuğu ile 28 gayr-i Müslim erkek çocuğu okumaktaydı²²³.

Söğüt merkezinde 1 erkek ve 1 kız Müslüman mektebi bulunuyordu. Bu mekteplerde okuyan öğrenci sayısı ise 127 kız ile 79 erkek öğrencidir. Ayrıca kaza merkezinde 1 gayr-i Müslim mektebi olup 28 kız çocuğu ile 100 erkek çocuğunun mektebe kayıtlı olduğu görülmektedir. Söğüt kazasının köylerinde de 1 gayr-i Müslim mektebi vardır. Bu mektepte 50 kız, 50 de Hıristiyan çocuğu eğitim görmekteydi. Yine kazanın köylerinde 42 Müslüman ibtidaî mektebi vardı. Bu mekteplerde 748 kız çocuğu ile 894 erkek çocuğu öğrenim görmekteydi.

Söğüt kazasının nahiyelerinden olan Bozöyük nahiyesinde gayr-i Müslim mektebi bulunmamaktaydı. 21 tane ibtidaî mektebinin yer aldığı nahiyede 443 Müslüman kız çocuğu ile 463 Müslüman erkek çocuğu eğitimlerine devam etmektedirler. Kazaya bağlı diğer bir nahiye olan İnönü nahiyesinde de gayr-i Müslim mektebi yoktu. 12 tane Müslüman mektebi bulunan nahiyede 368 kız ile 420 erkek öğrenci öğrenim görmekteydi. Kazanın nahiyelerinden olan Mihalgazi nahiyesinde 1 gayr-i Müslim mektebi olup, 80 kız ile 170 erkek Hıristiyan çocuğu öğrenim görüyordu²²⁴. Sancağın İnegöl kazasının merkezi olan İnegöl'de 6 Müslüman okulu bulunmaktaydı. Bu mekteplerde kayıtlı 264 kız, 203 erkek öğrenci vardır. Kaza merkezi içerisinde gayr-i Müslim mektebi yoktu. İnegöl kazasına bağlı olan köylerde ise 42 tane Müslüman mektebi bulunmaktaydı. Bu ibtidaî mekteplere 1462 kız ile 1403 erkek öğrencinin kayıtlı olduğu görülmekteydi. Ayrıca kazanın köylerinde de gayr-i Müslim mektebi bulunmamaktadır.

Kazaya bağlı nahiyelerden olan Yenice nahiyesinde 1890 yılında 1 kız 3 erkek gayr-i Müslim mektebi vardır. Bu mekteplerde 234 kız 426 erkek Hıristiyan çocuğu

²²³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.441.

²²⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.244.

okumaktadır. Yine nahiyede 2 tane erkek Müslüman mektebi bulunmaktadır. Bu mekteplerde ise 50 kız 59 erkek Müslüman çocuğu öğrenim görmektedirler. Kazaya bağlı diğer bir nahiyede de Domaniç nahiyesidir. Nahiyede gayr-i Müslim mektep olmayıp 39 tane Müslüman ibtidaî mektebi vardır. Bu ibtidaî mekteplerde okuyan öğrenci sayısı 1032'si kız 1020'si erkek olmak üzere toplam 2052'dir²²⁵.

1891 yılına gelindiğinde Ertuğrul sancağındaki Rüştiye mekteplerinin sayısı artmıştır. Bu tarihe göre Rüştiye sayıları ve öğrenci miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

TABLO-24: 1891 Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan Ortaokullar²²⁶:

Rüştiyenin Bulunduğu Yer	Rüştiye Sayısı	Öğrenci Sayısı
Bilecik kasabasında	1 Erkek Rüştiye Mektebi	43 Erkek Öğrenci
Bilecik köylerinde	1 Erkek Rüştiye Mektebi	25 Erkek Öğrenci
Lefke nahiyesinde	1 Erkek Rüştiye Mektebi	30 Erkek Öğrenci
Küplü nahiyesinde	-	-
Gölpazarı nahiyesinde	-	-
Pazarcık nahiyesinde	1 Erkek Rüştiye Mektebi	28 Erkek Öğrenci
Yarhisar nahiyesinde	-	-
Bilecik kazası toplamı	4 Erkek Rüştiye Mektebi	126
Yenişehir kasabası	1 Erkek Rüştiye Mektebi	35 Erkek Öğrenci
Yenişehir köylerinde	-	-
İznik nahiyesinde	1 Erkek Rüştiye Mektebi	50 Erkek Öğrenci
Yenişehir kazası toplamı	2 Erkek Rüştiye Mektebi	85 Erkek Öğrenci
Söğüt kasabası	1 Erkek Rüştiye Mektebi	94 Erkek Öğrenci
Söğüt köyleri	-	-
Bozöyük nahiyesi	1 Erkek Rüştiye Mektebi	30 Erkek Öğrenci

²²⁵ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.244.

²²⁶ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.245.

Mihalgazi nahiyesi	-	-
İnönü nahiyesi	-	-
Söğüt kazası toplamı	2 Erkek Rüştîye Mektebi	124 Erkek Öğrenci
İnegöl kasabası	1 Erkek Rüştîye Mektebi	76 Erkek Öğrenci
İnegöl köyleri	-	-
Yenice nahiyesi	-	-
Domaniç nahiyesi	-	-
İnegöl kazası toplamı	1 Erkek Rüştîye Mektebi	76 Erkek Öğrenci

1908 yılında Ertuğrul sancağında bulunan ibtidaî mekteplerin kazalara göre sayısı ve bu mekteplerde okuyan öğrencilerin sayıları ise şöyledir:

TABLO-25: 1908 Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan İlkokulların Öğrenci Sayıları ²²⁷:

Kaza İsmi	Mekteplerin Sayısı	Devam Eden Talebe Sayısı
Bilecik kazası	200	7.096
Söğüt kazası	91	4.759
Yenişehir kazası	115	5.805
İnegöl kazası	114	6.476
Ertuğrul sancağı toplamı	520	24.136

Ertuğrul sancağında II. Abdülhamid döneminin başlarında Bilecik'te, Bilecik'e bağlı Lefke nahiyesinde, İnegöl, Yenişehir ve Söğüt kazalarında birer Rüştîye mektebi bulunuyordu. Rüştîye mekteplerinde eğitim-öğretim dört sene idi. 1908 yılında sancakta yer alan Rüştîyelerdeki öğrenci dağılımı ise şu şekildeydi²²⁸:

²²⁷ Rüştîye ve ortaokul aynı anlama gelmektedir. *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.590.

²²⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.591.

TABLO–26: 1908 Yılında Bilecik’te 1 Ortaokulda Sınıflara Göre Öğrenci Dağılımı:

Sınıfları	Öğrenci Miktarı
Birinci sınıf	10
İkinci sınıf	11
Üçüncü sınıf	9
Dördüncü sınıf	8
Toplam	38

TABLO–27: 1908 Yılında Lefke Nahiyesi’de Bir Ortaokulda Sınıflara Göre Öğrenci Dağılımı²²⁹:

Sınıfları	Öğrenci Miktarı
Birinci sınıf	6
İkinci sınıf	9
Üçüncü sınıf	9
Dördüncü sınıf	6
Toplam	30

TABLO–28: 1908 Yılında İnegöl Kazası’nda Bir Ortaokulda Sınıflara Göre Öğrenci Dağılımı²³⁰:

Sınıfları	Öğrenci Miktarı
Birinci sınıf	6
İkinci sınıf	15

²²⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.591.

²³⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.592.

Üçüncü sınıf	16
Dördüncü sınıf	10
Toplam	47

TABLO–29: 1908 Yılında Yenişehir Kazası’nda Bir Ortaokulda Sınıflara Göre Öğrenci Dağılımı²³¹:

Sınıfları	Öğrenci Miktarı
Birinci sınıf	41
İkinci sınıf	19
Üçüncü sınıf	19
Dördüncü sınıf	7
Toplam	86

TABLO–30: 1908 Yılında Söğüt Kazası’nda Bir Ortaokulda Sınıflara Göre Öğrenci Dağılımı²³²:

Sınıfları	Öğrenci Miktarı
Birinci sınıf	24
İkinci sınıf	13
Üçüncü sınıf	9
Dördüncü sınıf	5
Toplam	51

Ertuğrul sancağında Rüştîye mekteplerinin ardı ardına açılması İdadî mekteplerinin de açılmasını zorunlu kılmıştı. Sancakta açılan ve ilk İdadî mektebi olan Ertuğrul İdadîsi Ağustos 1905 tarihinde Bilecik’te açılmıştır. Hemen akabinde dört ay sonra Söğüt kazasında da bir İdadî mektebinin açılarak eğitim vermeye başladığını görmekteyiz. İki İdadî mektebinin arka arkaya açılması, Rüştîye mektebini başarıyla bitiren öğrencilerini vilayet merkezindeki İdadî mekteplerine gitme mecburiyetinden

²³¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.593.

²³² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.592.

kurtardı. Ayrıca Rüştiyeden sonra okumaya devam etmek isteyen öğrencilerin ihtiyacını da bir ölçüde karşılamış oldu.

Başlangıçta Rüştiye sınıfları dört sene iken daha sonra üç seneye indirildi. Üç yıllık olan Rüştiye mektebini bitiren öğrenciye Rüştiye Şehadetnamesi (diploma) verilirdi. İdadî mektepleri 4 sınıftan ibaretti. İlk iki sınıf, Niharî İdadî bölümünü kapsıyordu. Bu bölümü başarıyla bitirenlere Niharî İdadî Şehadetnamesi verilirdi. Bu şehadetnameyi almaya hak kazanan öğrenci İdadî mektebinin bir üst bölümü olan Leyl-i İdadî kısmına gidebilirdi²³³. Leyl-i İdadî bölümünü de bitiren öğrenci Tam İdadî Şehadetnamesi alarak mektebi bitirirdi²³⁴.

İdadî mekteplerinin Ertuğrul sancağında açılmasından sonra ilk yıllara ait öğrenci miktarını şu şekilde görmekteyiz:

TABLO–31: 1908 Yılında Ertuğrul Sancağı’nda Bulunan İdadî Mektepler ve Öğrenci Sayıları²³⁵:

Bulunduğu Yer	Niharî (İki Sene)	Leylî (İki Sene)
Ertuğrul İdadîsi (Bilecik)	64	-
Söğüt İdadîsi	54	-
Toplam	118	-

²³³ Niharî İdadî gündüzlü, Leyl-i İdadî ise yatılı okul demektir.

²³⁴ Rüştiye mektebinde yani üç sene boyunca okutulan dersler şunlardı. Tecvid ile birlikte Kur’an-ı Kerim, Ulum-ı Diniye, Türkçe, Ahlak, Arabî, Farisî, Fransızca, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsn-i Hat ve Resim. İdadî mektebinin ilk kısmı olan, iki seneliktir, Niharî İdadî kısmında ise Tecvid ile birlikte Kur’an-ı Kerim, Ulum-ı Diniye, Türkçe, Ahlak, Arabî, Farisî, Fransızca, Hesap, Kitabet, Hendese, Coğrafya, Tarih, Ziraat Dersi, Hüsn-i Hat ve Resim dersleri okutulmaktadır. İdadî mektebinin son bölümü olan, iki seneliktir, Leyl-i İdadî mektebinde de Ulum-ı Diniye, Ahlak, Edebiyat, Kitabet-i Resmiye, Arabî, Fransızca, Kavânîn, Usul Defteri, Cebir, Müselleşât, Hendese, Kozmoğrafya, Mekanik, Fizik, Kimya, Mevâlid, Hıfzû’s-Sıhha, Coğrafya, Tarih, İlm-i Servet, Hüsn-i Hat ve Resim dersleri programda yer almaktadır. *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.588.

²³⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.589.

4.5. MADENCİLİK

XVI. ve XVII. yüzyıllarda savaşlarda kullanılan savaş topunun yapımında ihtiyaç duyulan güherçilenin ve demirin bölgeden karşılanması dışında, uzun yıllar yörenin yeraltı zenginlikleriyle ilgilenilmediğini görmekteyiz²³⁶. Bununla birlikte XIX. yüzyıla gelindiğinde, bölgede bulunan ve çıkarılan madenlere ilgi ve önem artmıştır. Bölgede tespit edebildiğimiz kadarıyla mevcut olan madenler: lüle taşı, maden kömürü, krom, borasit, demir ve değirmen taşı madenidir.

Lüle taşı, Bilecik ve çevresinde çıkarılmaktadır. Yöre halkı tarafından topraktan çıkarılan lüle taşları, sandıklara konularak Avrupa'ya ihraç olunmaktaydı. Avrupalılar tarafından makbul ve muteber görülen bu taşlar, bölgedeki tüccarlar aracılığıyla satın alınmaktaydı. Ayrıca bölgede çıkarılan taşlardan çeşitli süs eşyaları da yapılmaktaydı. 1850'li yıllarda Bilecik kaymakamı, çıkarılmakta olan bu taşlara Avrupalıların çok rağbet ettiğini ve sürekli bu taşları istediklerini İstanbul'a bildirmiştir. Kaymakam ayrıca numune olarak taşlardan imal edilmiş olan 5 adet taş, 9 adet duhanî ve 3 adet nargile lülesini de İstanbul'a göndermiştir²³⁷.

Sancağın sınırları içerisinde çıkarılan diğer bir maden de maden kömürüydü. Özellikle Söğüt kazasının Küre köyü civarında çıkarılmaktaydı. Köy halkı tarafından çıkarılan maden kömürü Bilecik, Küplü ve Söğüt'teki harir fabrikalarına naklolunup satılmaktaydı. Harir fabrikalarında odun yerine kullanıldığı için kıymetine göre kereste memuru tarafından muayyen bir öşür alınırdı²³⁸.

Diğer taraftan Domaniç nahiyesinde çıkarılan krom madeni de işletilmeye başlanmıştır. Buradan çıkarılan cevher, Gemlik iskelesine ve Bozöyük istasyonuna

²³⁶ Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967–1200)*, İstanbul, 1989, s.1–5.

²³⁷ BOA, A.MKT 150/88. Ayrıca bkz. Ek:11.

²³⁸ *Hüdavendiğâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.323.

naklolunarak harice sevk olunmaktaydı. İnegöl kazasında da pek çok maden damarına rastlanılmıştır²³⁹.

İznik nahiyesinde Borasit, kömür ve demir madenleri tespit edilmişse de çıkarılıp ihracatına başlanmamıştır²⁴⁰.

Söğüt kazasının Çaltı ve Lefke nahiyesinin Selçuk köyleri civarında Değirmentaşı madeni olup işbu maden ocaklarından kesilen ve imal olunan taşlar kaza dâhili ve civarındaki değirmenlere nakl ve istimal olunurdu²⁴¹.

4.6. ORMANCILIK

Ertuğrul sancağında ormanların sıklık ve azlık dağılımı, kazalara ve nahiyelere göre değişiklik göstermektedir. Sancak, genel olarak ormanların fazla alan kapladığı bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Ormanların fazla yer kapladığı yerleşim birimlerinde ormana ve hayvancılığa dayalı sosyal ve ekonomik bir yaşam ön plana çıkmış iken, ormanın az yer kapladığı ve ziraata elverişli toprakların çok olduğu yerlerde tarıma dayalı bir yapının ortaya çıktığını görmekteyiz.

XIX. yüzyıla kadar devletin gemi inşaatı için gerekli olan keresteler ve kütükler bu bölgeden sağlanırdı. Gemlik tersanesinde inşa edilecek savaş gemileri için ormanlardan ihtiyaç olan ağaçlar kesilir, kereste haline getirildikten sonra ahalinin de yardımıyla limana taşınırdı. Bunun için özellikle İnegöl ve Bilecik çevresindeki ormanlardan istifade edilirdi.

Bilecik'in batı taraflarındaki Dülgeroğlu dağı ile Söğüt kazasının güney ve güneybatı taraflarını kuşatan Söğüt dağı ve Boz dağı yer alıyorsa da elde edilen meşe,

²³⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.381–382.

²⁴⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.414–415.

²⁴¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.323.

gürgen ve çalı gibi benzer ağaçlar kereste imaline elverişli olmadığından ahalinin odun ve kömür ihtiyaçları için kullanılmaktaydı²⁴².

Sancağın en gür ormanları İnegöl kazasında bulunmaktaydı. Buradaki ormanlardan kesilen pek çok ağaç kereste haline getirilip Bursa ve İstanbul'a ihraç olunmaktaydı. Ahalinin temel geçim kaynaklarından birisi olan kereste imali, bölgedeki 12 hızarın yardımıyla gerçekleştiriliyordu. İnegöl kazasının güneyinde bulunan Maden, Domaniç, Muzal, Çukurca ve Karasu ormanları 1.111.200; doğusunda Küçük Denge, Kuranlar, Ahu dağı, Eymir ve Bektemur ormanları 921.000; kuzeyinde Akbıyık, Yiğit Lala, Domuz, Yeni Ahu, Yazılı Gürgen ormanları 895.600; Sularya, Madra, Alaçam ve Aladağ ormanları 1.584.340 dönümlük bir alanı kaplamaktaydı. Bu ormanlarda ak, kara ve sarı çam, gürgen, kayın, meşe ağaçları vardı.²⁴³

Yine Domaniç nahiyesinde de pek geniş yer kaplayan ormanlardan kereste elde edilir ve bunlarda çevreye gönderilirdi. Nahiyenin özellikle güney taraflarında sık olarak meşe ve gürgen ağaçları bulunmaktaydı. Yenişehir kazasında da imal edilen keresteler Buruceyn dağındaki ormanlardan elde edilirdi. Bu ormanlardaki ağaçların ekserisi de meşe ağacıydı²⁴⁴.

4.7.ERTUĞRUL SANCAĞI'NIN DİĞER ÖZELLİKLERİ

4.7.1. Göçmen İskânları

1877–1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Bilecik ve çevresi (bir süre sonra Ertuğrul sancağı), ciddi bir şekilde göçmenlerin iskânıyla karşılaştı. Göçmenlerin çoğunluğunu Rumeli'den gelen Müslüman halk oluşturuyordu. Ayrıca Kafkasya'dan gelen göçmenlerin miktarı da azımsanacak kadar değildi.

²⁴² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1301, s.314–315.

²⁴³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.416.

²⁴⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1302, s.417–428.

Muhacir²⁴⁵ köyleri oluşturulurken devlet onlara boş arazi gösterirdi. İskân yapılırken yerli halkın hoşnutsuz olmamasına dikkat edilirdi. Kazalarda muhacirlerin iskân edilmesi, yerleştirilmesi ve aralarında çıkan anlaşmazlıkların çözümlenmesi için ilgili nahiye veya kazalarda Muhacirîn Komisyonları kurulurdu. Komisyonlar, kendi bölgelerindeki muhacirlerin iskân edildikleri araziye intibak edinceye kadar ki süreçte çıkabilecek sorunları çözmekle mükelleftiler²⁴⁶.

Bununla birlikte, göçmenlerden istenen; iskân edildikleri toprakları bırakıp kafalarına göre başka arazilere gitmemeleriydi. Devlet bu konuda taviz vermeme ve göçmenleri iskân ettiği topraklarda tutma kararlılığında idi. Çünkü göçmenler kendi başlarına buyruk hareket ettikleri zaman yerli ahalinin arazisine tecavüz edebiliyorlardı. Bu durum ise muhacirlerle yerli halkı karşı karşıya getirmeye yetiyordu. Bu nedenden dolayıdır ki devlet, ilgili idarî birimlerdeki Göçmen Komisyonunda çalışan kimseleri bu konuda uyarır ve yerli halk ile göçmenler arasında bir sürtüşmenin meydana gelmemesini önemle vurgular²⁴⁷. Ayrıca iskân edilen göçmenlere ziraat yapabilmeleri ve hayvan yetiştirebilmeleri için başlangıçta karşılıksız tohum ve hayvan verilmekteydi. Bunlara ilaveten devletin iskân ettiği göçmenlerden iki veya üç sene vergi almadığı da olurdu²⁴⁸.

Osmanlı-Rus savaşından sonra en fazla göçmenin iskân edildiği yerlerin başında Ertuğrul sancağı gelmekteydi. Ertuğrul Sancağı dâhilinde Lefke nahiyesinin Arap Çeşme mevkiinde iskân edilen göçmenlerin nüfusunun kayda geçilmesi ve köy krokisinin düzenlenmesi için İdare meclisinden ve Muhacirin komisyonundan birer aza ile bir mühendisten ibaret olarak gönderilecek memurların Vezirhanı köyüyle Kible başı mevkiinde iskânı kararlaştırılan göçmenlerin iskân durumu ilave olunarak bir hafta

²⁴⁵ Muhacir kelimesi yerine göçmen kelimesinin kullanılması daha uygun görülmüştür.

²⁴⁶ BOA, DH. MKT 1825/7.

²⁴⁷ BOA, DH. MKT 1825/7.

²⁴⁸ BOA, BEO Sadaret Evrakı A.MKT. MHM 493/61. Ayrıca bkz. Ek:12

zarfında görevlerini tamamlamaları istenmiştir²⁴⁹. 1887 yılına ait kayıtlarda Ertuğrul sancağı dâhilinde iskân edilen muhacirlerin miktarı, yerleştirildikleri yer, geldikleri kaza ve nahiyeler aşağıdaki tablolarda ayrı ayrı verilmiştir:

TABLO-32: 1887 Yılında Bilecik Köylerinde İskân Edilen Göçmenler²⁵⁰:

Hicret Mahalli	İskân Olunduğu Yer	Nüfus	Hane
Rumeli	Akaçapınar köyü	169	40
"	Ali Bey Düzü köyü	155	30
"	Lefke'de Tekke köyü	205	53
"	Lefke köylerinde müteferrikan	71	13
"	Yarhisar'da İskaniye	150	37
"	Gönice'de İskaniye	202	47
"	Sultaniye'de İskaniye	77	15
Toplam		1.029	235

TABLO-33: 1887 Yılında Söğüt Köylerinde İskân Edilen Göçmenler²⁵¹:

Hicret Mahalli	İskân Olunduğu Yer	Nüfus	Hane
Rumeli	Savcıbey köyü	84	29

TABLO-34: 1887 Yılında İnegöl Mahallelerinde İskân Edilen Göçmenler²⁵²:

Hicret Mahalli	İskân Olunduğu Yer	Nüfus	Hane
Rumeli ve Batum	Hamidiye Mahallesi	603	167

²⁴⁹ BOA, DH. MKT 745/2.

²⁵⁰ Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, Bursa 1303, s.84.

²⁵¹ Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, Bursa 1303, s.85.

²⁵² Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, Bursa 1303, s.85.

Rumeli	Muradiye Mahallesi	525	110
"	Orhaniye Mahallesi	115	28
Toplam		1243	305

TABLO-35: 1887 Yılında İnegöl Köylerinde İskân Edilen Göçmenler²⁵³:

Hicret Mahalli	İskân Olunduğu Yer	Nüfus	Hane
Rumeli	Dipsizgöl köyü	214	59
"	Soğukdere köyü	72	15
"	Olukman köyü	185	41
"	Gölbahçe köyü	55	14
"	Kızanlık köyü	75	15
Batum	Hasan Paşa köyü	224	63
"	Murad Bey köyü	173	41
"	Hayriye köyü	325	88
"	Kadı köyü	87	14
Çerkes	Fındıkçık köyü	121	36
"	Kestane Alanı köyü	232	73
"	Mezid köyü	488	121
"	Kevni Kestane köyü	163	37
"	Gökpınar köyü	104	28
"	Tüfenkçi Konağı köyü	53	14
"	Kanlı Konak köyü	145	30
"	Hacı Kara köyü	429	125
"	Ahali-i kadime arasında müteferrikan iskân olunan	467	95
Toplam		3.712	913

²⁵³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1303, s.86.

TABLO-36: 1887 Yılında Yenişehir Kazası'nda İskân Edilen Göçmenler²⁵⁴:

Hicret Mahalli	İskân Olunduğu Yer	Nüfus	Hane
Rumeli	Hisar köyü	168	30
"	Selimiye köyü	116	30
"	Osmaniye köyü	187	54
"	Orhaniye köyü	192	46
"	Fethiye köyü	65	17
"	Süleymaniye köyü	88	24
"	Mecidiye köyü	136	45
"	Hayriye köyü	66	13
"	Hamidiye köyü	395	103
Çerkes	Kavaklı köyü	278	66
Toplam		1.691	428

TABLO-37: 1887 Yılında İznik Nahiyesi'nde İskân Edilen Göçmenler²⁵⁵:

Hicret Mahalli	İskân Olunduğu Yer	Nüfus	Hane
Rumeli	Elmalı köyü	149	44
"	Mecidiye köyü	37	10
"	Karneti köyü	36	10
"	Hacı köyü	61	16
"	Eski Orak köyü	61	14
"	Sarısu köyü	53	16
Toplam		397	110

²⁵⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1303, s.86.

²⁵⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1303, s.87.

TABLO–38: 1887 Yılında Pazarcık Nahiyesi’nde İskân Edilen Göçmenler²⁵⁶:

Hicret Mahalli	İskân Olunduğu Yer	Nüfus	Hane
Rumeli	Borçalık köyü	106	21
"	Kara Dede köyü	78	22
"	Dülger Oluğu köyü	108	17
"	Sardâ’î köyü	222	50
"	Bozca Armut köyü	303	71
"	Kınık köyü	81	18
"	Gümüştöre köyü	229	70
Çerkes	Sarnıç köyü	186	47
"	Elmalı-1 Kebir	243	56
"	İnce köyü	102	31
Tatar	Arab Dede köyü	204	51
	Ahali-i kadime arasında müteferrikan iskân olunan	430	69
Toplam		2.292	523

TABLO–39: 1887 Yılında İnönü Nahiyesi’nde İskân Edilen Göçmenler²⁵⁷:

Hicret Mahalli	İskân Olunduğu Yer	Nüfus	Hane
Rumeli	Soğukça köyü	207	58
"	Ereğli köyü	40	12
"	Yeniköy köyü	109	23
Çerkes	Okluyalı köyü	230	49
"	Aşağı Okluyalı köyü	182	40
"	Karaçayır köyü	311	60
"	Çepni köyü	235	52

²⁵⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1303, s.86.

²⁵⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1303, s.87.

"	Poyra köyü	575	116
"	Düzdağı köyü	222	48
"	Künbed köyü	185	50
"	Akpınar köyü	172	39
"	Akçapınar köyü	117	25
"	İslam Bey köyü	75	11
"	Kavalca köyü	191	41
Toplam		2.851	624

Göçler aralıklarla devam etmiş ve 1890 yılına kadar sürmüştür. 1307 senesine ait salname kayıtlarına göre Bilecik kazasına 7.220; İnegöl kazasına 9.229; Yenişehir kazasına 6.521; Söğüt kazasına ise 4.485 göçmen iskân edilmiş bulunuyordu. Sancak dâhilinde ise iskân edilen toplam göçmen sayısı 27.455'e ulaşmıştı²⁵⁸.

4.7.2. ERTUĞRUL SANCAĞINDA GÖREV YAPAN KAYMAKAM VE MUTASARRIFLAR:

4.7.2.1. İsmail Hakkı (Alpsar):

Tüccar Alpsarzade Şakir Efendi'nin oğludur. İskip'te doğmuştur. Mülkiye'nin Yüksek Kısmı'ndan mezun olarak devlet hizmetine girmiştir. Terfi alarak Mecitözü, Ayvalık, Merzifon ve Temmuz 1905'te Söğüt Kaymakamlığına atanmıştır. Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflık Vekilliği yaptıktan sonra Nisan 1907'de Denizli Mutasarrıflığına terfi etmiştir. Yozgat, Kütahya, Maraş, Tokat sancaklarında mutasarrıflık yaptıktan sonra

²⁵⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1307, s.179.

Sivas valiliğine terfi etmiştir. Ağustos 1923'te yapılan 2.Devre seçimlerinde Çorum mebusu seçilerek T.B.M.M.'ye girmiştir. Milli Mücadele'deki hizmetlerine karşılık Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyası almıştır.13 Kasım 1942'de vefat etmiştir²⁵⁹.

4.7.2.2. Mehmet Ziyaeddin:

Müftizade İbrahim Sırrı Efendi'nin oğludur.1846'da Sofya'da doğmuştur. 1873'te kaymakamlık sınavını kazanarak sırasıyla Gediz, Pınarhisar, Ferecik, Hayrabolu, Çorlu, Akşehir, Lahye(Yemen) ve İskenderun kazalarında görev yapmıştır.1906 da ise Ertuğrul Sancağı'nda Mutasarrıflık yapmıştır. Daha sonra Süleymaniye mutasarrıflığı yapıp emekliye ayrılmıştır.1923 yılında vefat etmiştir²⁶⁰.

4.7.2.3. Osman Paşa:

Hacı Mehmet Bey'in oğludur. Dağıstan'da doğmuştur. Mülkiye Yüksek Kısmı'nı bitirip Elmalı'da kaymakam olmuştur. Terfi alarak İpek, Genç, Görüce, Mardin, Süleymaniye 1907 yılında ise Ertuğrul Sancağı'nda mutasarrıflık yapmıştır. Daha sonra Kütahya ve İzmit'te de görev yapmıştır. Fransızca bilen beş çocuk babası olan Osman Paşa, 31 Mart 1920'de vefat etmiştir²⁶¹.

4.7.2.4. Mehmet Fevzi:

Yanya'da doğmuştur. Mülkiyenin Yüksek Kısmı'ndan mezun olup devlet hizmetinde memurluklar yapmıştır. Terfi edip sırasıyla Yenice, Safri, İmroz, Ahrethisar Kazaları'nda kaymakamlık yapmıştır. Hınıs mutasarrıflığına yükselerek Ekim 1907'de

²⁵⁹ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.3-8, Ankara, 1969, s.587-588.

²⁶⁰ *A.g.e.*, s.57.

²⁶¹ *A.g.e.*, s.78.

Ertuğrul Sancağı mutasarrıflığına atanmıştır. Bundan sonraki durumu hakkında bilgi bulunamamıştır.

4.7.2.5. Ahmet Hilmi (Kurtbay):

Din âlimlerinden Filibeli Hüseyin Efendi'nin oğludur. Filibe'de doğmuştur. Mülkiyenin Yüksek Kısmı'ndan mezun olarak muallimliğe tayin olmuştur. Birçok ilde görev yaptıktan sonra 14 Şubat 1908'de Bursa Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne yükseldi. Bu vazifedekeyken ek görevle Mayıs 1909'dan Eylül 1909'a kadar Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığı yapmıştır. Bursa Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu Müdürlüğü'ne tayin olmuştur.29 Şubat 1948'de vefat etmiştir²⁶².

4.7.2.6. İsmail Hakkı:

Gümrük Müdürlerinden İlyas Fevzi Efendi'nin oğludur. Rize'de doğmuştur. Mülkiye'nin Yüksek Kısmı'ndan mezun olarak devlet hizmetine girmiştir. 10 Ocak 1912'de Ertuğrul Sancağı Mutasarrıf vekilliğine ardından Burhaniye Kazası Kaymakamlığı'na tayin olmuştur. Daha sonra Genç Sancağı Mutasarrıflığına tayin edildiyse de göreve başlayamadı. Vefat tarihi tespit edilememiştir²⁶³.

4.7.2.7. Ahmed Galib:

Sivas Evkaf Müdürlüğü muhasebecilerinden Mehmed Rüşdi Efendi'nin oğludur. Amasya'da doğmuştur. Mülkiye'nin Yüksek Kısmı'nı bitirip Seferihisar, Kerpe, Zile, Vize, Ahi çelebi, Kırcaali, Merzifon kazalarında kaymakamlık yapmıştır. Merzifon'dayken terfi alıp mutasarrıf olmuştur. Aralık 1912'de Ertuğrul Sancağı'nda

²⁶² A.g.e, s.326.

²⁶³ A.g.e, s.506.

Mutasarrıflık yapmıştır. Osmaniye, Çorum ve Mersin sancaklarında da görev yapan Ahmed Galib'in Mersin Sancağı'ndan sonraki akıbeti bilinmemektedir²⁶⁴.

4.7.2.8. Hatipzade Ahmed Efendi:

Koza Kaymakamlarından ve Kütahya ilerigelenlerinden Hatipzade Hüseyin Efendi'nin oğludur. Mülkiye'nin Yüksek Kısmı'ndan iyi dereceyle mezun olarak devlet hizmetine girmiştir. Divriği, Hamidiye, Ahtopolu, Aynaroz Kazalarında kaymakamlık yapmıştır.II.Meşrutiyetin ilk seçimlerinde Kütahya mebusu olmuştur.1911 yılında meclisin feshiyle mebusluğu sona ermiştir.19 Ağustos 1914'te Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığına atandı. 19 Nisan 1919'da Isparta Sancağı Mutasarrıflığına tayin oldu. Daha sonra terfi ederek Kastamonu valisi olmuştur.9 Kasım 1920'de Sivas valiliğine atanarak Milli Mücadeleye çok yararlı hizmetlerde bulunmuştur. Memleketi Kütahya'da 5 Ocak1928'de vefat etmiştir²⁶⁵.

4.7.2.9. İsmail Hakkı Behiç (Bayıç):

Hafız Mehmed Emin Efendi'nin oğludur. İstanbul'da doğmuştur. Mülkiye'nin Yüksek Kısmı'ndan mezun olarak devlet hizmetine girmiştir.19 Kasım 1914'te Isparta,13 Nisan 1916'da Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığına atanmış daha sonra Nablus ve Akka sancaklarında mutasarrıflık yapmıştır. Akka işgal edilince İstanbul'a dönerek Milli Mücadele'ye katılmıştır. Sivas Kongresi'nden sonra Mustafa Kemal ve Temsil Heyeti'yle Ankara'ya gelmiştir. 23 Nisan 1920'de TBMM'ye girmiştir. Gazetecilik de yapan İsmail Hakkı Behiç inkılâpçı bir kişiliğe sahiptir. 12 Kasım 1943'te vefat etmiştir²⁶⁶.

²⁶⁴ A.g.e, s.306.

²⁶⁵ A.g.e, s.723.

²⁶⁶ A.g.e, s.1058.

4.7.2.10. Mehmed Rauf (Demirtaş):

Şarki Rumeli’de Hasköy Kazası Müftülerinden Abdullah Efendi’nin oğludur. Hasköy’de doğmuştur. Mülkiye’nin Yüksek Kısmı’ndan “pekiyi” dereceyle mezun olarak devlet hizmetine girmiştir. Bursa Vilayeti Merkez Kazası, Mudanya Kazası kaymakamlığı yapmıştır. Terfi ederek Çanakkale mutasarrıfı olmuştur. 7 Eylül 1917’de Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığına getirilmiştir. Ancak 18 Ağustos 1918’de tespit edilemeyen bir sebeple görevinden alınmıştır. Daha sonraki yıllarda devlet dairesinde yeniden göreve alınmıştır. En son Ankara Belediyesi Reis Yardımcılığı yaptıktan sonra emekliye ayrılmıştır. 15 Ekim 1965’te vefat etmiştir²⁶⁷.

4.7.2.11. Müfti-zade Mehmed Salih (Güngör):

Gönen müftülerinden Mehmed Efendi’nin oğludur. Gönen’de doğmuştur. Mülkiye’nin Yüksek Kısmı’ndan mezun olarak devlet hizmetine girmiştir. Sırasıyla Koçan, Eceabad, Darıdere, Edirne Merkez Kazalarında kaymakamlık yapmıştır. 31 Ağustos 1918’de Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığına getirilmiştir. 20 Şubat 1919’da Tekirdağ Mutasarrıflığına atandıysa da 17 Kasım 1919’da yeniden Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığına tayin olmuştur. 5 çocuk babası olup Mayıs 1948’de vefat etmiştir²⁶⁸.

4.7.2.12. İsmail Adil (Güven):

Mutasarrıf Gazizade Mustafa Ziya Paşa’nın oğludur. Akka’da doğmuştur. Mülkiye’nin Yüksek Kısmı’ndan mezun olarak devlet hizmetine girmiştir. Birçok yerde kaymakamlık görevi yaptıktan sonra terfi ederek Beyazıd, Çankırı ardından da 27 Nisan 1922’de Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığı yapmıştır. 1926 yılında Kastamonu valiliğine

²⁶⁷ A.g.e, s.1032–1033.

²⁶⁸ A.g.e, s.408.

terfi etmiştir. Çorum, Çankırı, İçel ve Ordu'da valilik görevinde bulunmuştur. 26 Mart 1943'te vefat etmiştir²⁶⁹.

4.7.3. Ertuğrul Sancağı'nın Belediye Dairesi

Ertuğrul Sancağı hakkında önceki bölümlerde kaza ve nahiyelerin sosyo-ekonomik durumuyla ilgili teferruatlı bilgi verilmiştir. 1324 tarihli Hüdavendigâr Salnamesine göre Bilecik'in belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis Mehmed Efendi; Azalar: Onnik Ağa, Sergez Ağa, Hacı Ömer Ağa, Simyon Agop Ağa; Tabib: Hüsrev Efendi; Kâtip ve Sandık Emni: Ali Hilmi Efendi'dir²⁷⁰.

1908 Yılında Küplü Nahiyesi'nin belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis vekili Anaştaryos Efendi; Azalar: Hacı Edhem Ağa, Ahmed Ağa, Yorgaki Ağa, Mustafa Ağa, Aska Ağa, Anestaş Ağa; Kâtip ve Sandık Emni: Ömer Fevzi Efendi'dir²⁷¹.

1908 Yılında Lefke Nahiyesi'nin belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis Naib Efendi; Azalar: Hasan Efendi, Remzi Ağa, Mehmed Efendi, Yorgi Ağa ve Sandık Emni: Haşim Bey'dir²⁷².

1908 Yılında Gölpazarı Nahiyesi'nin belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis Halil Ağa; Azalar: Keski Ağa, Mehmed Ağa, Kadri Bey, Veli Ağa; Kâtip vekili: Rahmi Efendi'dir²⁷³.

1908 Yılında Pazarcık Nahiyesi'nin belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis Hafız Osman Efendi; Azalar: Mehmed Bey, Numan Ağa, Hasan Ağa, Ali Ağa, Mehmed Ağa, Hacı Mustafa Ağa, Mustafa Ağa; Kâtip: Hacı Ömer Efendi'dir²⁷⁴.

²⁶⁹ A.g.e, s.898–899.

²⁷⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.348.

²⁷¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.349.

²⁷² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.349.

²⁷³ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.350.

1908 Yılında Yarhisar Nahiyesi'nin belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Zabıta-iMülkiye Memuru: Mustafa Efendi; Naib Vekili: İbrahim Efendi'dir²⁷⁵.

1908 Yılında Söğüt Kazası'ndaki belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis Necmeddin Efendi; Azalar: Halil Ağa, Kostanti Ağa, Apostol Ağa, Ahmed Ağa, Yordan Ağa; Kâtip ve Sandık Emni: Kutsi Bey; Tabip: Mustafa efendi'dir²⁷⁶.

1908 Yılında Bozüyük Nahiyesi'nin belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis Hüseyin Ağa; Azalar: Ömer Ağa, Hasan Efendi, Süleyman Ağa, Ahmed Ağa; Kâtip ve Sandık Emni: Ali Efendi'dir²⁷⁷.

1908 Yılında İnönü Nahiyesi'nin belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis: Hasan Efendi; Azalar: Mehmed Ali Efendi, Mehmed Ağa, Ahmed Ağa, Rudvan Bey, İbrahim Ağa, Salih Ağa; Kâtip ve Sandık Emni: Edhem Efendi'dir²⁷⁸.

1908 Yılında Mihalgazi Nahiyesi'nin belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis: Ahmed Ağa; Azalar: Osman Çavuş, Hasan Ağa, Aziz Ağa; Kâtip ve Sandık Emni: İbrahim Efendi'dir²⁷⁹.

1908 Yılında İnegöl Kazası'ndaki belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Azalar Süleyman Sırrı Efendi, Şerif Ağa, Hafız Vehbi Efendi, Mehmed Efendi, Hafız Ali Efendi; Tabip: Agop Minas Efendi; Katib: Süleyman Efendi; Eczacı: Sadık Efendi; Hayvan Rüsümü Kontrol Memuru Yusuf Ziyaeddin Efendi'dir.²⁸⁰

²⁷⁴ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.350.

²⁷⁵ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.351.

²⁷⁶ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.360.

²⁷⁷ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.361.

²⁷⁸ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.358.

²⁷⁹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.380.

²⁸⁰ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.380–381.

1908 Yılında Yenice Nahiyesi' nin belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis: Oskiyan Ağa; Azalar: Hacı Ohannes Ağa, Hacı Serupa Ağa, Agop Ağa, Mercan Ağa, Hacı Nişan Ağa, Kirkor Ağa; Kâtip ve sandık emini: Halil Hilmi Efendi'dir²⁸¹.

1908 Yılında Yenişehir Kazası'ndaki belediye dairesindeki görevliler şunlardır: Reis Edhem Paşa; Azalar: Emin Efendi, Ali Ağa, Hacı Hüseyin Ağa, Hüseyin Ağa, Şimakizade Ahmed Ağa, Kalos Efendi; Kâtip ve sandık emini: Mehmed Emin Efendi'dir²⁸².

4.7.4. Söğüt Şenlikleri

Sultan Abdülhamid'in en önemli özelliklerinden birisi de devlet eliyle Ertuğrul şenliklerine sahip çıkması ve devlet erkânını her sene mutat olarak düzenlenen bu şenliklere katılmasını mecburi hale getirmesiydi. Bilindiği üzere Ertuğrul Gazi'nin ölümünden sonra Karakeçili aşireti her yıl onun Söğüt'teki kabrini ziyaret ederek geleneklere göre anma ve şükran törenleri düzenlerdi.

Yüzyıllardan beri Karakeçili aşireti tarafından düzenlenen Söğüt şenliklerine Sultan II. Abdülhamid, ecdadının çeşitli etkinliklerle anıldığı bu merasim ve şenliklere sahip çıkarak resmî bir hüviyet kazandırmıştır. Sultan Abdülhamid, ecdadının medfun olduğu bu bölgeye özel bir ilgi göstermiş; pek çok tamirat, inşaat ve hayır işlerinde bulunarak göstermiş olduğu yakın ilgiyi oradaki ahaliye hissettirmiştir.

Karakeçili aşireti, her senenin Eylül ayında Ankara, Eskişehir, Kütahya, Konya, Antalya, Eskişehir, Kastamonu, Aydın ve Adapazarı gibi yurdun dört bir yanından bu

²⁸¹ *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.381.

²⁸² *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, Bursa 1324, s.382.

anma törenlerine katılırlardı²⁸³. Ancak daha sonra törene katılan yerler Bilecik, Adapazarı ve Bursa'ya yakın köylerle sınırlı kalmıştır.

Her sene düzenlenen bu törenleri, yukarıda da söylediğimiz üzere, Karakeçili aşireti düzenler ve bu törenlere aşirete mensup olanlar katılırlardı. Karakeçililer, hep birlikte Ertuğrul Gazi türbesinin önünde toplanır, geleneksel elbiselerini giymiş vaziyette uzunca bir sıra oluşturarak türbeyi ziyaret ederlerdi. Ziyareti hususi bir bayramları olarak gören Karakeçili aşireti, türbeye girerler; oraya yüz sürerek ziyaret borcunu eda ederlerdi. Burada mevlit okunur, kurbanlar kesilir, bütün ziyaretçilere hazırlanan yemeklerden ikram yapılırdı.

Diğer taraftan Karakeçililer her senenin Eylül ayından on yedisinden sonraki ilk Cuma günü, oba beylerinin başbuğlukları altında Eskişehir'de, şimdiki lise binasının önünde, toplanırlar, kısa bir merasimi müteakip, muntazam süvari birlikleri halinde Söğüt'e hareket ederlerdi. Zeybek kıyafetleriyle, rengârenk Osmanlı takımları ile süslü atları üzerinde intizamlı ve disiplinli hareketlerle geçişleri, bilhassa kılıç ve kalkan gösterileri görülmeye doyulmayan manzaralardı. Eskişehir dışından bu tarzda gelen Karakeçililerden başka Söğüt'te yüzlerce ziyaretçi toplanırdı. Bu merasime saray da çok ehemmiyet verir ve padişah namına her sene ayrıca temsilciler gelirdi. Türbe önünde yapılan merasime onlar da iştirak ederler, ayrı bir merasimle padişahın gönderdiği nişanları, atiyeleri tevzi ederlerdi²⁸⁴.

Bundan sonra kurbanlar kesilir, mevlütler okunur, dualar okunurdu. Akabinde kurulan sofraların başına geçilirdi. Öğleden sonra türbenin etrafındaki meydanlıkta ciritten başlayarak türlü oyunlar ve gösteriler yapılır, öğleden akşama ve akşamdan sabaha kadar burası büyük tezahürata sahne olurdu.

²⁸³ Öcal, *a.g.e.*, s.54.

²⁸⁴ *A.g.e.*, s.48.

Karakeçili aşireti mensupları Ertuğrul Gazi'ye çok büyük bir saygı gösterirlerdi. Saygıları o derece büyüktü ki çocuklarına Ertuğrul Gazi'ye hürmeten Ertuğrul adını koymazlardı. Bu merasimlerde Karakeçili aşiretinin önde gelenleri ve ihtiyarları da hazır bulunurlardı. Her dönemde olduğu gibi II. Abdülhamid döneminde de Karakeçili aşiretinin bir reisi vardı. II. Abdülhamid zamanında aşiretin reisi Hacı Bekir Sıddık Bey idi. 1848 doğumlu olan Hacı Bekir Sıddık Bey, babasının köyde kurmuş olduğu medresede öğrenim görmüş kültürlü bir zat idi. Sultan II. Abdülhamid kendisini ve aşiretin diğer önde gelen kimselerini hizmetlerinden ötürü çeşitli madalyalarla ödüllendirmişti²⁸⁵.

Birinci Dünya savaşıyla birlikte kesintiye uğrayan Söğüt şenlikleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da uzun bir süre yapılmamıştır. 1946 senesinde tekrar başlayan anma törenleri 1977'deki anarşiden dolayı bir kere daha kısa bir süreliğine yapılamamıştır. 1981 senesinde tekrar başlayan anma törenleri ve şenlikler her sene Eylül ayında devletimizin de desteğiyle yapılmakta, konuyla ilgili sempozyumlar da düzenlenmektedir.

²⁸⁵ *A.g.e*, s.57.

SONUÇ

Yerel tarih çalışmaları şimdiye kadar çalışılmış olan Osmanlı merkez teşkilatını ve diğer çalışmaları tamamlayan bir özelliğe sahiptir. Nitekim merkez-çevre ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde merkezin taşra uygulamaları veya merkezin yaşadığı değişim ve dönüşümlerin çevreye nasıl aksettiği tarihçilik açısından ciddi bir ehemmiyet kazanmaktadır.

Bütün bunlara ilave olarak Osmanlı devletinin kuruluşunda fevkalade bir yere sahip olan; başta coğrafi olarak, yerleşim olarak ve stratejik olarak değerlendirilmesi gereken bir alan olan Bilecik çevresi, bütün bu sayılan unsurların yanı sıra daha pek çok unsuru da içerisinde barındırmaktadır. Bilecik için belki de en önemli değişimin yaşandığı dönem, Tanzimat reformlarının bölgede uygulanmaya başladığı 1840 ve sonrasında tekabül etmektedir. Bu hızlı değişim esnasında bölgede oluşturulan meclisler hızlı değişimin habercisi gibiydi. Bunun vergi reformları ve idarî, askerî değişiklikler izledi. Merkez tarafından kaldırılmış olan geleneksel yapıların yerine ihdas edilen yeni müesseseler ve kurumlar artık Tanzimat ile birlikte Bilecik'te iyiden iyiye yerleşmeye başladı. Şüphesiz Tanzimat reformlarının Bilecik'te hızlı bir şekilde uygulanmasında merkeze çok yakın bir konumda bulunuyor olması etkili oldu.

Kuruluş döneminde buraya verilen önem devletin sınırlarının genişlemesiyle ileriki zamanlarda giderek azalmıştır. Bilecik, Osmanlı Devletinin en parlak dönemini yaşadığı yıllarda eski önemini kaybetmiş küçük bir Anadolu kasabası görünümündeydi. Ancak stratejik konumu, İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan bir bölgede bulunuyor olması, kavşak noktasında bulunması gibi durumlar coğrafi olarak değerinde bir azalma meydana getirmemiştir. Devletin son dönemlerinde ise özellikle Sultan II. Abdülhamid'in Karakeçili kimliğini sahiplenmesi ve Ertuğrul Gazi anma şenlikleri ile dikkati çekmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Amedi Mektubî Mühime (A.MKT).

BOA, A.MKT 4/79.

BOA, A.MKT 25/58.

BOA, A.AMD 29/4.

BOA, A.AMD 69/66.

BOA, A.MKT 150/88.

BOA, A.MKT 154/50.

BOA, A.MKT 155/25.

BOA, DH. MKT 745/2.

BOA, DH. MKT 1825/7.

BOA, A.MKT. DV 196/8.

BOA, A.MKT. MHM, 231/79.

BOA, Babîâli Evrak Odası (BEO), A.MKT. MHM, 490/58.

BOA, BEO Sadaret Evrakı A.MKT. MHM 493/61.

BOA, Cevdet Evkaf 507/25611.

BOA, Hattı Hümayun (HH) 500/24492.

BOA, HH 1226/47894.

BOA, HH 1226/47894 1229 L. 3.

BOA, HH 1226/47895-B.

BOA, HH 1288/49988-B.

BOA, HH 1386/54995.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1287.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, Bursa 1301.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 11. Defa, Bursa 1301.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, Bursa 1302.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 12. Defa, Bursa 1302.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, Bursa 1303.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 16. Defa, Bursa 1306.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, Bursa 1307.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 18. Defa, Bursa 1307.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, Bursa 1324.

KİTAPLAR VE MAKALELER:

AYDIN, Mahir, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 1989.

BAŞAR, Fahamettin, “Ertuğrul Gazi”, *TDVİA*, C.11, İstanbul 1988.

BAŞAR, Fahamettin, “Ertuğrul Gazi'nin Yaşadığı Dönemde Anadolu'nun Siyasi Durumu”, *X. Osmanlı Sempozyumu*, Söğüt 1996.

Binbaşı M.Nasrullah, *Memalik-i Mahrûsa-ı Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, İstanbul 1907.

BELGE, Murat, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal Ekonomik Yapıları*, T.T.K, Ankara 1991.

ÇADIRCI, Musa, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840–1864)”, *Bellekten*, Ankara 1985.

ÇANKAYA, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Mars Matbaası, Ankara 1969.

DALSAR, Fahri, *Türk Sanayi Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1960.

ECER, Vehbi, *İlk Osmanlı Kadısı Dursun Fakih*, Karaca Ofset, Ankara 1995.

EMECEN, Feridun, “Bilecik”, *TDVİA*, C.6, İstanbul 1988.

EMECEN, Feridun, “Hüdavendigâr”, *TDVİA*, C.18, İstanbul 1988.

ERDOĞRU, M.Akif, “Ertuğrul Gazi'nin Bilecik'teki Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, C.21, İstanbul 1990.

GENÇ, Reşat, “1572 Tarihli Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Bilecik ve Çevresi”, *II. Osmanlı Sempozyumu*, Söğüt 1985.

GÖKBİLGİN, M.Tayyib, “Osman I”, *İA*, C. 9, MEB, Ankara 1997.

MERT, Özcan, “Âyân”, *TDVİA*, C.4, İstanbul 1988.

NAKRAKAS, Georgios, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

QUARTAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

ÖCAL, Safa, “Ertuğrul Gazi Türbesi Haziresinde Yatanlar”, *I. Milletlerarası Osmanlı Sempozyumu*, Söğüt 1986.

ÖCAL, Safa, *Devlet Kuran Kahramanlar*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 1987.

ÖZTÜRK, Said, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul 1996.

REFİK, Ahmed, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967–1200)*, Altınay-Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

SAMİ, Şemseddin, “*Kamusü'l-Âlâm*”, C.2, İstanbul 1316.

SAMİ, Şemseddin, “*Kamusü'l-Âlâm*, C. 3, İstanbul1308.

SAKAOĞLU, Vecdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

SÜMER, Faruk, “Karakeçili”, *TDVİA*, C.24, İstanbul 1988.

ŞAHİN, Kamil, “Edebalı”, *TDVİA*, C.10, İstanbul 1988.

Tahsin PAŞA, “*II. Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*”, Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Âyân”, *İA*, C. 2, MEB, Ankara 1997.

1967 Bilecik İl Yıllığı.

1973 Bilecik İl Yıllığı.

فاتحنامه پاشا

هشون فقره واعلام و گفته و او را قی سازه مالی معلوم اولدی
قابلیتی مرفوع بودند جوار قضا و قراره نقلی از ماغنده
اولی فساده شاهد در جوار اظهار عبودیتی جاوی کاغذی اولوب
سفره لیدرو اصحاب اغراض برمی ضبط ایدر بود سبک کلام اغا
معرفه برین کتک ملاحظه ایندیله حکم بجهل ایندیله اولوب بقدر
شوک کلام کاتبانو درینلو و لغتم انتم بیک بشیور آدم ایدر سوری و روانه طرفه لایق محظوظ

بیه جلیک اعیان قابلیتی اغا دانه اعاقدنه خروج ایبه باشنه ازانله و اشخاص معینه قزلباش و هتک اعراض مخلو حرکات اجنا زنده بنفته جوارنده
عملی زیهنه لوب قبلی ایلیک داعیه سیه لیک قناسنه اعیانه نقیله ایوب حکیمک ترسانه شی دی عونه سنده سیاه نام کتبه اهل الیقینی اولیغینده
برفرنده مرقوم دی رعایا ترسانه ایصال خاز ایدر کی بودنده بازاریک و یلاسه اباد فرزند درو ایدنه اعلامات و محفلورده سبانه در قوبله
نجا سار اولدی شفا اولدی بازاریک اعیان سعیدک قوبله نهاد اغا قوبله قنایک داعیه سیه عونه لرند بر مغزینی ارسال ایبه سردار مرقوم قنایک
ظاهر عیانه و چند و زخم قدم نداننه سرزاری سرورنای عقاب اغا قوبله قنایک داعیه سیه عونه لرند بر مغزینی ارسال ایبه سردار مرقوم قنایک
بر مقدار اشخاص کینده سردار مرقوم عیانه ترانیه در کینه کبری و کلان اشخاص مدینه فی جوار و عادت ایبه بروسه فی قبلی ایلیک داعیه سیه
اولدی باینه مرقوم قابلیتی اغا حفا برضا حرکتنه فاعنت و کینده اولدی اوی سیما فی طرفه جب و باشنه جمع ایدر اشخاصی ماغندوب کتبه و ش
و لغض ایندیک عرض و ایبه اولدی کده اقامت ایلی خصوصی کندویه قیر و یوزنج اولدی قوبله کتبه نسیه اولیق و کینک ترسانه امانتک عیار اولدی
بقوبله ایبه اهل سیه شرفه ترانک فقا اوز لرند لغتم انتم مرقوم علی اغا کتبه قلمی و شالور انشای سیه مرقوم اولوب بوقوله فضا حده بولینغ
ایکده ناشی کیفیت ترسانه ایلی اقدی قوبله لغتم انتم مرقوم مرقوم مرقوم طرف دولت عیده لرند بر قوبله و او جاع عامه جاننده دی بر قونای ایبه مرقوم
ارسال ایدر خبر تراش شمار ایدر کینده مقصود یاد نموده طرف دولت عیده لرند بر قوبله و او جاع عامه جاننده دی بر قونای ایبه مرقوم
اعلام ایدر ایله مرقوم قابلیتی کینه ترانه زنی حاوی باوقایه ترسانه ایلی اقدی قوبله لغتم انتم مرقوم مرقوم طرف دولت عیده لرند بر قونای ایبه مرقوم
قبلی ایلیک داعیه سیه اولدی ایبه بروسه و مدینه رده مرقوم بودنده اعلام و محفلورده ایله درو ایدر کینده و بازاریک اعیان مرقوم سعیدک دی ناچار قابلیتی
اوزینه وار جینی میوه کاغذی یوزور ایدر کینده دئی کوبه عیال در مال دولت عیده لرند بر قونای ایبه مرقوم مرقوم طرف دولت عیده لرند بر قونای ایبه مرقوم
کینانه باشی اغا قوبله حاضر اولدی جاکره اوزده مذکوره قرانت و بوجوه صول مذکوره سیاترین اولیق قابلیتی اغا صورت ناخوره ده ضمانت مرقوم
ترانه زنت ایبه یوز کتبه شیمی قدر زیاده سنده اولدی قضا اها ایسته ایدر کینده و قعدیات جمله معلوم اولدیغینده بنفته بودنده وقوه کلان
حرکات نابرجا کندولک اولیغینده شیهه بودند و سفرها بونه مانوریتی و ارا کینه شیمی قدر برنده حرکت ایدر بروسه فی دی قبلی ایلیک ایدر
ایرکی کحققدر به صورت شرو و مضارینک فقا اوز لرند بر قونای ایبه مرقوم مرقوم طرف دولت عیده لرند بر قونای ایبه مرقوم
سروسته دئی مکره اولدی جینی جمنده برغانه حدودی خاطره کلور دیویه وقت سفره قابلیتی غایله سیه اوغرا شایک موسی و کلابه ده کینا ترک
بر قانقی شیشی مستلیم اولور سعیدری دریش قنده دده بازاریک اعیان مرقوم سعیدک قابلیتی ایله اوزینه وار جینی کوزینه المنه کوناهیه سلی
ساز اولدی ایله برجام اعیانه دئی معینه یقینده سروسته رفق مضارینه مقدر اولوب اولیق تکی قنقنه بانوخره اول امرده سعیدک
در سعادت جب اولوب کیفیت کندوسنده سنوال و تحقیق اولدنه اگر قابلیتی غایله سیه رفقه تعبد بر ایله اولوقت معینه اقدما ایدر تعبیه قنقنه
و کسرتی کینک کینک ترسانه امانتک مرقومک اوز لرند بر قونای ایبه مرقوم مرقوم طرف دولت عیده لرند بر قونای ایبه مرقوم
ایلی اقدی قوبله لغتم انتم مرقوم مرقوم طرف دولت عیده لرند بر قونای ایبه مرقوم مرقوم طرف دولت عیده لرند بر قونای ایبه مرقوم
کینک ترسانه سی هانه شیمی ایله اوز لرند بر قونای ایبه مرقوم مرقوم طرف دولت عیده لرند بر قونای ایبه مرقوم مرقوم طرف دولت عیده لرند بر قونای ایبه مرقوم
اقناسنه باقیم جینی معلوم ایدر یوزورده امر و زمانه شوک کلام کاتبانو درینلو و لغتم انتم پادشاه حیرت لیدر

موقوعه کلام
کتابه سلی
موقوعه کلام
کتابه سلی
موقوعه کلام
کتابه سلی
موقوعه کلام
کتابه سلی
موقوعه کلام
کتابه سلی

صفتها چکر کند بود که
 استوارتره در نه سنه کعبه بیه صواب سخنی راضی گشته قطره و برکو ملازمی کند بپوشه قصبه سینه ترفیع اصلا افتاده و طبعه صفا افاضه
 خردی و اخلاصیه کوی فری ری عیای نوبه سرته کعبه اوزره بولند فتنه بولند و سائر کعبه آید شفاها افاده کس صنف رسا تفره غریبه
 بکار هم رطبه اعطای نیازین کعبه کولان اوده طغوزخی ناریه تقدیم فکای علاقه برای رصیا نوزی خنده عریه بکار هم کعبی والام
 صلاه اظهاره لوازمیور فضا نوزاد و برکوتک نقد به شبه فلهای ضد و کلا رایت و فضا دارای علامه افط و سائر با خله اهالی به فلهای مو
 اجزای فضا و طبعی اکتد کولند و فرب نمبور ری عیای و برکتک راضی برکت کعبه رذبه فنی ایجا رکابند اولیون کعبه ااکره فزور
 سیرکی و فضا با کلا فلهای بالار کلا افضانه بانسی و بولند صنفی فلهای ایجه چکر نوزاد رساله کفنی ایجا ایتمیت شفاها اعطیه
 افاده ناز کویا انبار به مبارزنده فنی فلهای طرف بکار هم و فرب نمبور کعبه کعبه کعبه افاده شفاها افاده ایجا رکابند اولیون کعبه ااکره فزور
 صفا و سارایه فلهای بیانه و انبار بپوشه انجین بیانه رساله عریه افاده شفاها افاده ایجا رکابند اولیون کعبه ااکره فزور
 اوزره فکای امدونای اصفا نوزی فلهای فلهای امر بود فضا شرف افونای رسه فلهای و بوسیده لب تکیم و شیم اولام بر فلهای فزور نام
 سیرین فلهای دکا فلهای کلا کلا افونای فرب از فای بکار هم اولام و طبعه امد فزور اصفا نوزی فلهای کعبه مبارزه فزور فلهای نوزاد
 بپوشه ایلمی و بپوشه بولند فکای کلا رسا دادان نوزی بپوشه ایجا ایجه طبع فلهای فزور رسا امد فزور فلهای صله اولام کعبه کعبه
 ادر طبعی کلا افونای اصفا نوزی بپوشه ایجا ایجه رسا نوزی بپوشه ایجا ایجه رسا نوزی بپوشه ایجا ایجه رسا نوزی بپوشه ایجا ایجه رسا نوزی بپوشه ایجا ایجه

رساله

در فلهای
 در فلهای
 در فلهای

Handwritten text in Persian script, arranged in several columns. The text is dense and appears to be a formal document or a collection of letters. There are several distinct sections, some starting with large, decorative initial letters. A circular stamp or seal is visible in the lower-left quadrant of the page. The overall appearance is that of an aged, historical manuscript.

Handwritten text in Urdu script, consisting of approximately 15 lines. The text is written in a cursive style and appears to be a formal document or a letter. The lines are somewhat faded and difficult to read precisely, but they contain several words and phrases. At the bottom of the page, there is a signature and some additional text.

توضیح

بدلیل قضای مدیرانک وراثت بحسب و اولادک بر طبق مضبوطی او را مع ملقب فرستد نظر علیا بر طبقه اوزره تفهیم قندی مال
مضبوطه مستقر اولیائی در قضای مذکور مدیری بر نامه صیه اغا صفا و قویولاه استقامت بر طبق محلی بریزه اجراء نظر بر طبقه
اعای مدالی مستحق مراد متعالی انظار بر معیوب هر بری بر صورتی تا وید فالتکسیر ارج دعوائی لایقید آیات ایام
و علی در حال نظر بریزه بریم اعای مدالی ارج او را مع بقای او ^{مضبوطه} عزیز مدیرک مذکور ملقب بر صدمی بر نظریه
بریک مخصوص اولاد او و صیک عروسه معالی دار کفالت و تحقیقات اجرائی ایام قضایی تذکره حسب فرموده بر صدمی محرر درگاه
فبرجی بریزه اجراء مدیرک مذکور اهل واریات که بریزه ارج ارجاع فرزند او و فرزند هفت تنی که بر صدمی بریزه
الاکرم حکم مبارت او قضایی باینم تذکره

تذکرہ

1272
0

وہ جس نے اس کو دیکھا ہے وہ جانتا ہے کہ اس کی کیفیت اور اس کی صورت
تجربہ سے معلوم ہوگی اور اس کی کیفیت اور اس کی صورت
اس کا رنگ اور اس کی شکل اور اس کی کیفیت اور اس کی صورت
اس کا رنگ اور اس کی شکل اور اس کی کیفیت اور اس کی صورت
اس کا رنگ اور اس کی شکل اور اس کی کیفیت اور اس کی صورت
اس کا رنگ اور اس کی شکل اور اس کی کیفیت اور اس کی صورت

بسم الله الرحمن الرحيم

مجلس حضرت

۱۷۷ هجری قمری تاریخ ضبط صورت

هذا وظاهر ذلك رافضيه مجرماً تكليف فناءه اظهره سجنه مركزاً لثقاته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين
 تقربوا اليه اولى ظهوره رديجاً هديراً انما رايات ائمه اذروه مجرماً تكليفه فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين
 ومساواً بينه وسواً في قرونه تفردت بفرقه سني ستمه وتعيينه بالسبب والظروف منقولة اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين
 ضيقه في وجهه ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين
 كلفه انكره اظفره سجنه ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين
 فقط ايجتهدوا بلقائه تلاً حب الاله كونه اذره فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين
 وتكليف اظفره سجنه ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين
 لا ادرى علمه كلفه ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين مركزاً لثباته فتراباً اجتمعت اولئنا من اهل البيت منوه بولادته ودرودهم صلوات الله عليهم اجمعين

بسم الله الرحمن الرحيم

عبدالله بن محمد

۴

۱۰۱
قلم نذیری طبعه هوزره

کینج نذریم حقیقه ایوا لرون سنجی اعلم جوزیب جور با تمه ادر و نای حق سیدار بر امه بک اقرین سوارانه اوریزه رایجیه حقیق عید
 و او بیوی س قضا ر اندر ادر سینه اوریزه راضیه بقه بقه فی بی سلاک ا سلا لای بیغ و ا سلا ندودا تله سبه قلانه اولکه
 می بی قلکه ای معصوفانه ملکه کوره مای جریغ یاری سلا لاینه اعشار ای سبه تکالیف امیر و نه معاف لرونکه اولایه بای اوچین سبه نه دو
 درق قلکه نه بیا لایق اوره اوله و کتبه انسی مصداق قاسمونی ای زکی قاعده حایر اوله می حقیقنه و بی حقیق ان ای بکوره مع
 بولرینینه جمع سقیق مصداق اها لایق سینه او نمه اوره معاف قلکه مصداق معاف قیصاصه قیوم سنه عدوق سنه فاکر بود
 اولایه اول فصل قدیم صدوریم سنه نیت احقای حقیقنه و بیو اوله سیدار ای کاکرکه دستاره قلکه نکت احقای ایانه وک لایم بند
 بعد اها سدره اوله اوره و لایق اوله نکت و بیو بی و بیو و سکر و معاری نون و لایق جمع و کتبه قای عیله و لایق
 بالاولی قیصیه اساری قیوم قلکه نه سیدار امه بیو سعه قیومنه قای ویرا
 اللهم صل علی

